

Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου

ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΣ

Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία

ΤΟΜΟΣ 9

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2007

ΤΕΥΧΟΣ 2

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΥΡΣΗ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ:
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κοινωνική απόσυρση συνιστά μια έννοια εξαιρετικά ασαφή. Μέχρι πολύ πρόσφατα, δεν υπήρχε συμφωνία μεταξύ των ειδικών για το τι ακριβώς σημαίνει, πώς εκδηλώνεται σε επίπεδο εξωτερικευμένης συμπεριφοράς, ποια η σχέση της με άλλες συναφείς έννοιες, πώς αξιολογείται ψυχομετρικά και σε ποιο βαθμό συνιστά παράγοντα κινδύνου για την ομαλή ανάπτυξη και την ψυχική υγεία του ατόμου, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Διάφοροι όροι, όπως «απόσυρση», «αναστολή», «απομόνωση», «ντροπαλότητα», «δειλία», «επιφυλακτικότητα», «αποφυγή», «απουσία κοινωνικότητας», «μιοναχικότητα», χρησιμοποιήθηκαν επί σειρά ετών εναλλακτικά, ως ταυτόσημοι.

Η εννοιολογική σύγχυση αποτέλεσε τροχοπέδη για τη διεθνή έρευνα στο πεδίο της κοινωνικής απόσυρσης, ενός φαινομένου που αποτελεί εν δυνάμει κίνδυνο για την ομαλή ανάπτυξη του ατόμου. Στους χώρους της κλινικής ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, η κοινωνική απόσυρση βρίσκεται στον έναν πόλο της μη ομαλής, αποκλίνουσας, συμπεριφοράς στην παιδική και την εφηβική ηλικία. Στον άλλο πόλο βρίσκεται η επιθετικότητα, και συνήθως αυτά τα δύο αντιδιαστέλλονται. Η πιο σύγχρονη τέτοια τυπολογία είναι του Achenbach (1995), που διακρίνει, αντίστοιχα, ανάμεσα στα εσωτερικευμένα προβλήματα (π.χ., άγχος, κατάθλιψη, φόβος, απόσυρση, απομόνωση, ανωριμότητα, ψυχοσωματικά συμπτώματα) και τα εξωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς (π.χ., ελλειμματική προσοχή, υπερκινητικότητα-παρορμητικότητα, επιθετικότητα, εναντιωματική-προκλητική συμπεριφορά, παραπτασματικότητα). Σε αρκετές ψυχικές διαταραχές παιδιών, εφήβων και ενηλίκων, η κοινωνική απόσυρση συνιστά κύριο σύμπτωμα, όπως είναι οι αγχώδεις διαταραχές (π.χ., η κοινωνική φοβία), η καταθλιπτική διαταραχή, οι διαταραχές προσωπικότητας (π.χ., αποφευκτική, σχιζοειδής) και η σχιζοφρένεια (σύμφωνα με τα διεθνή ταξινομικά συστήματα DSM-IV, 1994, και ICD-10, 1993).

Στην εργασία αυτή επιχειρείται να αποσαφηνιστεί η έννοια της κοινωνικής απόσυρσης, να διακριθούν οι μορφές της, να διαφοροποιηθεί από άλλες συναφείς έννοιες και να αναλυθούν οι κυριότεροι τρόποι ψυχομετρικής αξιολόγησης της απόσυρσης και των μορφών της. Επιπλέον, ανασκοπούνται ερευνητικά ευρήματα για τις αναπτυξιακές αλλαγές στην εκδήλωση και την αντίληψη των μορφών κοινωνικής απόσυρσης, για τους σχετιζόμενους και διαμεσολαβητικούς παράγοντες, για τις επιπτώσεις των μορφών κοινωνικής απόσυρσης, καθώς και για το ρόλο του φύλου και του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου, με το σκεπτικό ότι τα ευρήματα αυτά προσφέρουν περαιτέρω δυνατότητες εννοιολογικών και μεθοδολογικών αποσαφηνίσεων.

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Η *κοινωνική απόσυρση* αναφέρεται στην κατάσταση κατά την οποία το παιδί είναι μόνο του, δεν αλληλεπιδρά με τους άλλους, κυρίως τους συνομηλίκους του, όταν αυτοί είναι παρόντες (Rubin & Asendorpf, 1993), ή αλληλεπιδρά με τους συνομηλίκους του με μικρότερη συχνότητα από τη φυσιολογική για την ηλικία του (Rubin, Burgess, Kennedy & Stewart, 2003). Είναι μια έννοια-«ομπρέλα», που περιλαμβάνει όλες τις μορφές *μοναχικής συμπεριφοράς* του παιδιού σε οικεία-γνωστά ή σε ανοίκεια-άγνωστα πλαίσια, κυρίως όταν είναι παρόντες συνομηλίκτοι. Όπως υποστηρίχθηκε, η κοινωνική απόσυρση φαίνεται ότι έχει «πολλά πρόσωπα», ότι αποτελεί μια πολυδιάστατη έννοια (Rubin & Mills, 1988).

Υπάρχουν ερευνητικά ευρήματα (για ανασκοπήσεις τους βλ. Rubin, Burgess & Coplan, 2002· Rubin et al., 2003) που στηρίζουν την άποψη ότι η κοινωνική απόσυρση προκύπτει από την πολύπλοκη αλληλεπίδραση ανάμεσα στις γενετικές προδιαθέσεις του ατόμου (π.χ., υψηλός βαθμός ενεργητικότητας σε συνδυασμό με αρνητική συναισθηματικότητα) και τις πρώιμες σχέσεις με τους γονείς του (π.χ., ανασφαλής-αμφιθυμικός δεσμός, υπερβολικά ελεγκτικές-παρεμβατικές τακτικές ανατροφής), για να εδραιωθεί, από το τέλος της νηπιακής ηλικίας και μετά, με την είσοδο του παιδιού στην ομάδα των συνομηλίκων του. Και επειδή η κοινωνική απόσυρση λαμβάνει χώρα κατά την παρουσία των συνομηλίκων –γνωστών ή αγνώστων– δηλαδή σε ένα πλαίσιο όπου κατεξοχήν πρέπει να συμμετέχει το παιδί από το τέλος της νηπιακής ηλικίας και έπειτα, θεωρείται ότι η έρευνα και η αντιμετώπισή της (πρόληψη και παρέμβαση) συνιστούν πολύ σημαντικά θέματα για την ψυχική υγεία του ατόμου.

Η κοινωνική απόσυρση έχει επιμέρους μορφές και σχετίζεται με συναφείς έννοιες, όπως θα δούμε, αντίστοιχα, στα επόμενα δύο υποκεφάλαια. Αυτές οι μορφές και οι έννοιες διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις αντίστοιχες συμπεριφορές, το πλαίσιο εκδήλωσής τους, τα κίνητρα και τις αναπτυξιακές επιπτώσεις.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Με την πρόσφατη διάκριση τριών μορφών κοινωνικής απόσυρσης από τον Kenneth H. Rubin και τους συνεργάτες του (Burgess, Rubin, Cheah & Nelson, 2001· Rubin et al., 2002· Rubin et al., 2003· Rubin & Coplan, 2004· Rubin & Mills, 1988), άρχισε να μπαίνει μια τάξη στο εννοιολογικό χάος που χαρακτήριζε από τη δεκαετία του 1970 τις σχετικές έρευνες, στο χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας κυρίως. Οι μορφές αυτές είναι η παθητική απόσυρση, η ενεργητική απομόνωση και η μοναχική-παθητική απόσυρση. Αναλυτικότερα περιγράφονται αμέσως παρακάτω.

α) *Παθητική απόσυρση*: είναι η απόσυρση του παιδιού από την ομάδα των συνομηλίκων. Το παιδί εκδηλώνει σταθερά (στο χρόνο και στις περιστάσεις) όλες τις μορφές μοναχικής συμπεριφοράς, όταν βρίσκεται μαζί με γνωστούς ή άγνωστους συνομηλίκους. Ίσως είναι η πιο αμιγής μορφή κοινωνικής απόσυρσης.

β) *Ενεργητική απομόνωση*: είναι η ενεργός απομόνωση του παιδιού από την ομάδα των συνομηλίκων. Συνήθως πρόκειται για την απόρριψη ή τον αποκλεισμό του παιδιού από την ομάδα.

γ) *Μοναχική-παθητική απόσυρση*: είναι η παρατηρούμενη μοναχική συμπεριφορά του παιδιού, το οποίο επιδίδεται σε κάποιας μορφής εξερευνητική και εποικοδομητική δραστηριότητα, κυρίως παιχνίδι. Ουσιαστικά, δεν είναι καθόλου παθητική. Ο όρος «παθητική» χρησιμοποιείται εδώ σε αντιδιαστολή προς τον όρο «ενεργητική» της περίπτωσης (β) και είναι ατυχής, όπως παραδέχονται οι Rubin και συν. (2003). Επίσης, αυτή η μορφή απόσυρσης έχει χαρακτηριστεί «καλοήθης» (π.χ., Rubin, 1982). Εναλλακτικά για την απόδοσή της έχουν χρησιμοποιηθεί οι όροι «απουσία κοινωνικότητας» (Asendorpf, 1993a) και «απουσία κοινωνικού ενδιαφέροντος» (Coplan, Prakash, O'Neil & Armer, 2004).

Μια παρεμφερής διάκριση πραγματοποιήθηκε και από άλλους ερευνητές (Harrist, Zaia, Bates, Dodge & Pettit, 1997), ανάμεσα σε παιδιά που ονομάστηκαν *παθητικά-αγχώδη, ενεργητικά απομονωμένα και μη κοινωνικά* – τα οποία αντιστοιχούν στις (α), (β) και (γ) μορφές κοινωνικής απόσυρσης, που είδαμε αμέσως παραπάνω. Στην έρευνα αυτή όμως εντοπίστηκε και μια τέταρτη κατηγορία κοινωνικά αποσυρμένων παιδιών, τα *θλιμμένα/καταθλιπτικά*, που είναι η πιο ολιγομελής κατηγορία σε σύγκριση με τις άλλες τρεις.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι η κατάσταση κατά την οποία το παιδί είναι μόνο του μπορεί να προκύπτει ως ανάγκη για τρεις λόγους: (α) είναι διαφυγή από μια επώδυνη κατάσταση, με σκοπό τη μείωση του άγχους, ή (β) είναι αναγκαστική, καθώς επιβάλλεται από τους άλλους (απόρριψη, ενεργητική απομόνωση), ή (γ) είναι επιλογή, με σκοπό τη δημιουργική δραστηριότητα.

Από ένα άλλο ερευνητικό εργαστήριο, υπό την καθοδήγηση του Gary W. Ladd, διατυπώθηκε πρόσφατα η διάκριση ανάμεσα σε δύο μορφές *μοναχικότητας*, την *αγχώδη μοναχικότητα* και τη *μοναχικότητα* που οφείλεται στον αποκλεισμό από την ομάδα των συνομηλίκων (Gazelle & Ladd, 2003· Gazelle, Kupersmidt, Putallaz, Yan, Grimes & Coie, 2005· Gazelle & Rudolph, 2004). Αναλυτικότερα οι μορφές αυτές περιγράφονται αμέσως παρακάτω.

α) *Αγχώδης μοναχικότητα*: φαίνεται να αποτελεί ταυτόσημη έννοια με την παθητική απόσυρση των Rubin και συνεργατών. Χαρακτηρίζεται από έντονο κοινωνικό άγχος, που έρχεται σε σύγκρουση με την επιθυμία του παιδιού να έρθει σε επαφή με τους συνομηλίκους του. Στο επίπεδο της εξωτερικευμένης συμπεριφοράς, το κοινωνικό άγχος εκδηλώνεται ως ντροπαλότητα, λεκτική αναστολή, μοναχικό παιχνίδι και παρατήρηση του παιχνιδιού των άλλων παιδιών. Αυτό το τελευταίο ονομάζεται *μοναχική συμπεριφορά παρατηρητή*. Η αγχώδης μοναχικότητα εκδηλώνεται σε γνωστά πλαίσια, ενώπιον των γνωστών συνομηλίκων. Σχετίζεται με την ανησυχία του παιδιού για την κοινωνική του αξιολόγηση (ντροπαλότητα) και όχι με το φόβο του απέναντι στο άγνωστο (συμπεριφορική αναστολή). (Θα εξετάσουμε παρακάτω αυτές τις δύο έννοιες.) Η αγχώδης μοναχικότητα έχει πηγή κυρίως ενδοπροσωπική.

β) *Μοναχικότητα οφειλόμενη στον αποκλεισμό από την ομάδα των συνομηλίκων*. φαίνεται ότι αποτελεί έννοια ταυτόσημη με την ενεργητική απομόνωση των Rubin και συνεργατών. Οι συνομήλικοι «αφήνουν απ' έξω» το συγκεκριμένο παιδί. Ο αποκλεισμός εκφράζεται με έκδηλη άρνηση των συνομηλίκων να συμπεριλάβουν το παιδί στις δραστηριότητές τους (π.χ., «εσύ δεν μπορείς να παίξεις μαζί μας») ή με καλυμμένη άρνηση (π.χ., αγνοούν τις προσπάθειες του παιδιού να εισέλθει στην ομάδα ή δεν το επιλέγουν ως μέλος της ομάδας). Η μοναχικότητα που οφείλεται στον αποκλεισμό έχει πηγή κυρίως διαπροσωπική.

Η αγχώδης μοναχικότητα είναι δυνατόν να συνυπάρχει με τον αποκλεισμό από την ομάδα των συνομηλίκων. Η σχέση αυτή ενδέχεται να είναι αμφίδρομη, κατά το «μοντέλο διάθεση-στρες», όπως το ονόμασαν οι Gazelle και Ladd (2003). Δηλαδή, πρώτον, η αγχώδης μοναχικότητα (διάθεση) είναι πιθανό να συνιστά παράγοντα κινδύνου για την εμφάνιση του αποκλεισμού (στρες). Κι αυτό γιατί το παιδί που εκδηλώνει ντροπαλότητα, αδέξια κοινωνική συμπεριφορά και υπερβολική αναστολή (π.χ., δεν παίρνει πρωτοβουλίες) – χαρακτηριστικά της αγχώδους μοναχικότητας – εκδηλώνει ουσιαστικά συμπεριφορές που οι συνομήλικοι αξιολογούν ως αρνητικές. Άρα αυτοί οι συνομήλικοι μπορεί να απορρίπτουν το συγκεκριμένο παιδί και αυτή η απόρριψη ενδέχεται να λειτουργεί ως κίνητρο για τον αποκλεισμό του από τις ομαδικές δραστηριότητες. Δεύτερον, ο αποκλεισμός από την ομάδα είναι πιθανό να συνιστά παράγοντα κινδύνου για την εμφάνιση της αγχώδους μοναχικότητας. Κι αυτό γιατί ο αποκλεισμός προκαλεί σε ένα ήδη ευάλωτο παιδί (ή και σε ένα παιδί χωρίς τέτοια προδιάθεση) άγχος και ανησυχία μήπως αποκλειστεί και στο μέλλον. Ερευνητικά ευρήματα (Boivin & Hymel, 1997· Gazelle & Ladd, 2003· Hodges, Malone & Perry, 1997· Hodges & Perry, 1999) έχουν υποστηρίξει τη σχέση ανάμεσα στην αγχώδη μοναχικότητα και στον αποκλεισμό από την ομάδα των συνομηλίκων, καθώς και στη θυματοποίηση. Επίσης, έχει βρεθεί ότι η κοινωνική αποφυγή και η καταθλιπτική διάθεση είναι πιο συχνές όταν η αγχώδης μοναχικότητα συνυπάρχει με τον αποκλεισμό από την ομάδα παρά όταν δε συνυπάρχει (Gazelle & Rudolph, 2004).

Συναφώς με τα παραπάνω, οι Gazelle και Ladd (2003) επισημαίνουν ότι η απόρριψη από τους συνομηλίκους και ο αποκλεισμός από τους συνομηλίκους δεν είναι ταυτόσημες έννοιες. Η απόρριψη εκφράζει την αρνητική στάση των συνομηλίκων απέναντι στο παιδί, διαπιστώνεται μέσω κοινωνιομετρικών τεχνικών και δεν είναι πάντα φανερή στο παιδί. Αντίθετα, το μήνυμα του αποκλεισμού μεταδίδεται στο παιδί, άμεσα ή έμμεσα, λεκτικά ή/και μη λεκτικά, με τις συγκεκριμένες συμπεριφορές των συνομηλίκων του. Ωστόσο η απόρριψη μπορεί να συμβάλει στην εκδήλωση του αποκλεισμού.

ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΥΡΣΗ ΕΝΝΟΙΕΣ

Εναλλακτικά ή σε σχέση με τον όρο «κοινωνική απόσυρση» έχουν χρησιμοποιηθεί οι ακόλουθες έννοιες: συμπεριφορική αναστολή ή απλώς αναστολή, ντροπαλότητα και επιφυλακτικότητα. Δεν είναι ταυτόσημες έννοιες με την κοινωνική απόσυρση, όμως είναι σχετικές. Αναλυτικότερα περιγράφονται παρακάτω.

α) *Συμπεριφορική αναστολή* ή απλώς *αναστολή*: είναι η γενετική προδιάθεση του παιδιού να αντιδρά με ανησυχία, άγχος, δυσφορία και φόβο όταν βρίσκεται ενώπιον καινοφανών, μη οικείων σε αυτό καταστάσεων ή προσώπων, κατά τη βρεφονηπιακή και πρώτη παιδική ηλικία (Calkins, Fox & Marshall, 1996· Coplan & Rubin, 1998· Coplan, Rubin, Fox, Calkins & Stewart, 1994· Rubin, 1982). Η έννοια αυτή αφορά στην ιδιοσυγκρασία του ατόμου και φαίνεται ότι σχετίζεται με συγκεκριμένα βιοφυσιολογικά χαρακτηριστικά, για παράδειγμα, όπως φαίνονται στο HEF (π.χ., Fox et al., 1995· Fox, Calkins, Schmidt, Rubin & Coplan, 1996) και με την προδιάθεσή του για αγχώδεις εκδηλώσεις (Kagan, 1997· Kagan, Reznick & Snidman, 1987). Στην αρχή της ζωής εκδηλώνεται (και αξιολογείται) ως έντονο άγχος προς τα ξένα πρόσωπα, ως μακρύ χρο-

νικό διάστημα ανάμεσα στην επαφή με ένα άγνωστο πρόσωπο και την έναρξη της αλληλεπίδρασης με αυτό, ως αργοπορία στην έναρξη ενός παιχνιδιού με άγνωστα πρόσωπα ή άγνωστα παιχνίδια, ως τάση του παιδιού να επιδιώκει την εγγύτητα με τη μητέρα κ.ά.

β) *Ντροπαλότητα*: διακρίνεται σε δύο είδη (Buss, 1986). Το πρώτο είδος είναι η αναστολή του παιδιού όταν βρίσκεται ενώπιον άγνωστων ή καινοφανών κοινωνικών καταστάσεων ή προσώπων (ενώ η συμπεριφορική αναστολή εκδηλώνεται και σε μη κοινωνικές καταστάσεις). Έχει ονομαστεί *ντροπαλότητα που συνοδεύεται από φόβο* και χαρακτηρίζει τα βρέφη και τα νήπια. Το δεύτερο είδος είναι η αναστολή του παιδιού όταν βρίσκεται σε γνωστά πλαίσια, συνήθως με τους γνωστούς συνομηλίκους του, εξαιτίας της ανησυχίας του για την κοινωνική αξιολόγηση που υφίσταται. Έχει ονομαστεί *ντροπαλότητα που συνοδεύεται από αυτοσυνειδησία* και εμφανίζεται από την ηλικία των πέντε ή έξι ετών και έπειτα.

γ) *Επιφυλακτικότητα*: είναι η εκδήλωση μοναχικής συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από ανησυχία. Αντανακλά την ντροπαλότητα στις επαφές με άγνωστους συνομηλίκους και την κοινωνική ανησυχία και το κοινωνικό άγχος στις επαφές με γνωστούς συνομηλίκους. Η επιφυλακτικότητα είναι μια συμπεριφορά εμφανής ήδη στη νηπιακή ηλικία. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες (π.χ., Nelson, Rubin & Fox, 2005), η επιφυλακτικότητα συνιστά ένα είδος κοινωνικής απόσυρσης, αλλά μόνο για τη νηπιακή και πρώτη παιδική ηλικία. Έχει βρεθεί ότι σχετίζεται με ενδείξεις άγχους έκδηλες στις εκφράσεις του προσώπου (π.χ., κλάμα), στις κινήσεις της κεφαλής (π.χ., δάγκωμα των χειλιών), στις χειρονομίες (π.χ., πιπίλισμα του δαχτύλου), στη στάση του σώματος και στη βάδιση (π.χ., σύρσιμο), στη γενική κινητικότητα (π.χ., βηματισμός προς τα πίσω) και στη φωνή (π.χ., κλαψούρισμα) (Coplan et al., 1994· Coplan & Rubin, 1998)· με άγχος, φόβο και απόρριψη από την ομάδα, όπως τα αξιολογούν οι δάσκαλοι (Rubin & Clarke, 1983)· με την απόρριψη από την ομάδα των συνομηλίκων (Hart, Yang, Nelson, Robinson, Olsen & Nelson, 2000)· με την ανικανότητα του παιδιού να ρυθμίσει τα αρνητικά συναισθήματά του (Rubin, Coplan, Fox & Calkins, 1995)· και με την αρνητική προσωπική αντίληψη της αποδοχής από την ομάδα, καθώς και της γνωστικής και σωματικής ικανότητας (Nelson et al., 2005).

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΥΡΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ

Οι Rubin και Asendorpf (1993, σ. 12) γράφουν ότι «η κοινωνική απόσυρση αναφέρεται σε μια συμπεριφορά που περιγράφεται με τον καλύτερο τρόπο ως *μοναχικότητα* και ονομάζουν τα είδη της κοινωνικής απόσυρσης «όψεις της μοναχικότητας». Επίσης, υποστηρίζουν ότι το νήμα που ενώνει τις έννοιες κοινωνική απόσυρση, αναστολή και ντροπαλότητα είναι ότι αποτελούν τη συμπεριφορική έκφραση της μοναχικότητας. Ακόμι, έχει υποστηριχθεί (Coplan et al., 1994) ότι η επιφυλακτικότητα αφορά στην κατάσταση κατά την οποία το παιδί *είναι μόνο του*, ενώ το μοναχικό-παθητικό (δηλαδή εξερευνητικό, εποικοδομητικό) παιχνίδι εκφράζει την κατάσταση κατά την οποία το παιδί *παίζει μόνο του* και το μοναχικό-ενεργητικό (δηλαδή αισθησιοκινητικό, δραματικό) παιχνίδι εκφράζει την κατάσταση κατά την οποία το παιδί *ενεργεί μόνο του*.

Εδώ υπάρχει άλλος ένας κίνδυνος εννοιολογικής σύγχυσης, ο οποίος όμως δεν έχει

εντοπιστεί ακόμη από τους ερευνητές της κοινωνικής απόσυρσης. Γνωστοί μελετητές της μοναξιάς (π.χ., Buchholz, 1997· Marcoen & Goossens, 1993· Larson, 1990· Peplau & Perlman, 1982· Rubenstein & Shaver, 1982· Storr, 1988), μετά από αρκετές δεκαετίες εννοιολογικής σύγχυσης, έχουν πλέον διακρίνει τρεις συναφείς μεν, αλλά διαφορετικές έννοιες, τις ακόλουθες: την *κυριολεκτική μοναξιά* ή *κατάσταση κατά την οποία είναι κανείς μόνος του*, την *επώδυνη μοναξιά* και την *ευεργετική* ή *εποικοδομητική μοναξιά*. Ο όρος «μοναχικότητα» λοιπόν χρησιμοποιείται από αυτούς για να δηλώσει την ευεργετική, εποικοδομητική χρήση του χρόνου που ο άνθρωπος είναι μόνος του, πράγμα που σημαίνει ότι ο όρος έχει θετικές υποδηλώσεις. Ακόμα και τα μικρά παιδιά, όπως έχει δείξει η σχετική έρευνα (Galanaki, 2004a,b), έχουν την ικανότητα να διακρίνουν αυτές τις τρεις μορφές μοναχικότητας, μια ικανότητα που αυξάνεται δραματικά από την αρχή προς το τέλος της παιδικής ηλικίας.

Είναι φανερό ότι ο Rubin και οι συνεργάτες του, όπως και ο Ladd και οι συνεργάτες του, ασχολούνται ερευνητικά με την κατάσταση κατά την οποία το παιδί είναι μόνο του κυριολεκτικά ως διαφυγή και ως επιβολή και όχι ως επιλογή, δηλαδή με την ευεργετική μοναξιά. Άλλωστε χρησιμοποιούν τους όρους «κυριολεκτική μοναξιά» και «είναι κανείς μόνος του» εναλλακτικά με τον όρο «μοναχικότητα» – όμως οι όροι αυτοί δεν είναι συνώνυμοι. Ακριβέστερα, ο όρος «μοναχικότητα» αποδίδει την τρίτη μορφή κοινωνικής απόσυρσης, δηλαδή τη μοναχική-παθητική απόσυρση, που είναι επιλογή του παιδιού και συνίσταται κυρίως σε εποικοδομητική δραστηριότητα. Τέλος, θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι υπάρχει μοναχική-παθητική απόσυρση, ή αλλιώς ευεργετική μοναξιά, ακόμα κι όταν το παιδί δεν είναι κυριολεκτικά μόνο του.

Η ΣΥΓΧΥΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΜΕΤΡΙΚΗ ΘΕΣΗ

Η κοινωνική απόσυρση δεν πρέπει να συγχέεται με την *κοινωνιομετρική θέση* του παιδιού και ειδικότερα με την *απόρριψη* και την *αγνόηση* από τους συνομηλίκους του. Η συμπεριφορά ή το προφίλ συμπεριφοράς ενός παιδιού είναι κάτι διαφορετικό από την κοινωνιομετρική του κατάταξη. Όπως επισημαίνουν οι Rubin και Asendorpf (1993), μια σειρά ερευνών στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 οδήγησε στην εσφαλμένη εξίσωση της κοινωνικής απόσυρσης με την αγνόηση από τους συνομηλίκους, δηλαδή με την κατάσταση κατά την οποία το παιδί λάμβανε ελάχιστες έως καθόλου θετικές προτιμήσεις (συμπάθεια) και αρνητικές προτιμήσεις (αντιπάθεια) από τους συνομηλίκους του. Έτσι, θεωρήθηκε, εσφαλμένα, ότι τα παιδιά που αγνοούνται από τους συνομηλίκους ήταν ταυτόχρονα αποσυρμένα, όπως και ότι τα παιδιά που απορρίπτονταν ήταν ταυτόχρονα επιθετικά. Στη σύγχυση αυτή προστέθηκε και η χρήση του χαρακτηρισμού *κοινωνικά απομονωμένα* παιδιά, για τα παιδιά εκείνα που είχαν χαμηλή αποδοχή από τους συνομηλίκους τους ή απορρίπτονταν (π.χ., Gottman, 1977). Όμως δεν αναφερόταν στις έρευνες αυτές αν τα κοινωνικά απομονωμένα παιδιά ήταν πράγματι απομονωμένα, δηλαδή εκδήλωναν χαμηλή συχνότητα αλληλεπίδρασης με τους συνομηλίκους τους, καθώς και αν ήταν εκούσια ή ακούσια η απομόνωση αυτή.

Τέλος, επειδή αρκετές έρευνες έδειχναν ότι τα παιδιά που αγνοούνται από τους συνομηλίκους δε διέφεραν σημαντικά από τα παιδιά που ήταν στο μέσο όρο ως προς την κοινωνική αποδοχή σε διάφορους δείκτες ψυχικής υγείας και προσαρμογής, το συ-

μπέρασμα που εξήχθη ήταν ότι η κοινωνική απόσυρση δε συνιστά παράγοντα κινδύνου για τη μεταγενέστερη ζωή του ατόμου. Αυτό συντέλεσε στην περαιτέρω παραμέληση του φαινομένου της κοινωνικής απόσυρσης.

Σε πιο πρόσφατες έρευνες της απόρριψης από την ομάδα (Boivin, Dion & Vitaro, 1990· Boivin, Poulin & Vitaro, 1994· Boivin, Thomassin & Alain, 1989· Hymel, Bowker & Woody, 1993· Parkhurst & Asher, 1992), εντοπίστηκαν επιμέρους κατηγορίες παιδιών που απορρίπτονται, ανάλογα με τη συμπεριφορά τους. Έτσι, διακρίθηκαν τα *επιθετικά-απορριπτόμενα* παιδιά, τα *αποσυρμένα-απορριπτόμενα* παιδιά έχουν ονομαστεί και *υποτακτικά-απορριπτόμενα* (Parkhurst & Asher, 1992), ενώ τα *επιθετικά/αποσυρμένα, απορριπτόμενα* παιδιά. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Boivin και Hymel (1997), οι συνδυαστικές αυτές κατηγορίες δε θα πρέπει να χρησιμοποιούνται μόνο σε αναλύσεις διακύμανσης, διότι έτσι συγχέονται οι σχετικές επιδράσεις της κοινωνικής συμπεριφοράς και της απόρριψης, αλλά θα πρέπει να διακρίνεται η συμβολή του καθένα από τους δύο παράγοντες στην προσαρμογή του παιδιού.

ΤΟ ΚΙΝΗΤΡΟ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ-ΑΠΟΦΥΓΗΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΥΡΣΗ

Όπως υποστηρίζει ο Asendorpf (1990), η κοινωνική συμμετοχή του παιδιού προσδιορίζεται από δύο διαφορετικές τάσεις συμπεριφοράς, που είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Τις ονομάζει *κοινωνική προσέγγιση* και *κοινωνική αποφυγή*.

Από αυτές τις δύο τάσεις προκύπτουν συνδυαστικά οι εξής τέσσερις περιπτώσεις: α) χαμηλό κίνητρο προσέγγισης και χαμηλό κίνητρο αποφυγής, τα οποία οδηγούν το παιδί στο να αγνοεί τους συνομηλίκους του, συνήθως γιατί ασχολείται με κάτι άλλο (π.χ., μοναχικό-παθητικό παιχνίδι) – πρόκειται για τα παιδιά που είναι προσανατολισμένα περισσότερο προς τα πράγματα παρά προς τα πρόσωπα· β) χαμηλό κίνητρο προσέγγισης και υψηλό κίνητρο αποφυγής, τα οποία οδηγούν το παιδί στο να αποφεύγει τις επαφές με τους συνομηλίκους του (κοινωνική απόσυρση)· γ) υψηλό κίνητρο προσέγγισης και χαμηλό κίνητρο αποφυγής, με αποτέλεσμα το παιδί να προσεγγίζει τους συνομηλίκους του – πρόκειται για τα παιδιά που είναι προσανατολισμένα περισσότερο προς τα πρόσωπα παρά προς τα πράγματα· και δ) υψηλό κίνητρο προσέγγισης και υψηλό κίνητρο αποφυγής – πρόκειται για τα παιδιά που στη νηπιακή και πρώτη παιδική ηλικία χαρακτηρίζονται από επιφυλακτικότητα και επιλύουν τη σύγκρουση με συμβιβασμό ή δεν την επιλύουν και βιώνουν έντονη αμφιθυμία, την οποία συνήθως εκδηλώνουν τριγυρίζοντας ή πλανώμενα στα όρια της ομάδας των συνομηλίκων.

Η ΨΥΧΟΜΕΤΡΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Η ψυχομετρική αξιολόγηση των μορφών κοινωνικής απόσυρσης έχει γίνει στις πιο γνωστές έρευνες διεθνώς με παρατήρηση της συμπεριφοράς των παιδιών, καθώς και με κλίμακες αξιολόγησης της συμπεριφοράς των παιδιών, τις οποίες συμπληρώνουν συνήθως οι εκπαιδευτικοί και οι συνομηλικοί τους. Στο υποκεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε ενδεικτικά τους πιο συχνούς τρόπους αξιολόγησης της κοινωνικής απόσυρσης στις πιο γνωστές σχετικές έρευνες. (Ας σημειωθεί ότι η παρουσίαση αυτή δεν είναι ε-

ξαντλητική και δεν περιλαμβάνει τις κλίμακες που απευθύνονται στους γονείς, καθώς αυτές συνήθως αξιολογούν τη συμπεριφορική αναστολή κυρίως και δευτερευόντως την επιφυλακτικότητα, σε δείγματα παιδιών βρεφονηπιακής ηλικίας.)

Παρατήρηση. Η παρατήρηση αφορά στο είδος του παιχνιδιού των παιδιών όταν αυτά είναι μαζί, στο φυσικό χώρο του παιχνιδιού (π.χ., αυλή του σχολείου) ή στο εργαστήριο. Μια τέτοια τεχνική παρατήρησης, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί σε διάφορες παραλλαγές σε αρκετές έρευνες, είναι η *Κλίμακα Παρατήρησης του Παιχνιδιού (Play Observation Scale)* του Rubin (1989), που αξιολογεί: (α) το μοναχικό-παθητικό παιχνίδι, που είναι το μοναχικό εποικοδομητικό και εξερευνητικό παιχνίδι, και (β) το μοναχικό-ενεργητικό παιχνίδι, που είναι το μοναχικό αισθησιοκινητικό-λειτουργικό και δραματικό παιχνίδι (Rubin & Mills, 1988). Σε αυτά τα δύο είδη παιχνιδιού προστέθηκε αργότερα και μία τρίτη μορφή συμπεριφοράς του παιδιού κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού, η οποία ονομάστηκε *επιφυλακτικότητα* και περιγράφεται ως συμπεριφορά αμέτοχου παρατηρητή (Coplan et al., 1994).

Το μοναχικό-παθητικό παιχνίδι είναι μια εκδήλωση της μοναχικής-παθητικής απόσυρσης, που είδαμε παραπάνω, και το μοναχικό-ενεργητικό παιχνίδι είναι μια εκδήλωση της ενεργητικής απομόνωσης. Το μοναχικό-παθητικό παιχνίδι σχετίζεται με υψηλή ικανότητα επεξεργασίας πληροφοριών και συναισθηματικής ρύθμισης, ενώ δε φαίνεται να συνδέεται με ενδείξεις κακής προσαρμογής ή με την απόρριψη από την ομάδα στη νηπιακή ηλικία (Coplan & Rubin, 1998· Harrist et al., 1997· Rubin et al., 1995) και στην παιδική ηλικία (Ladd & Burgess, 1999). Αντίθετα, το μοναχικό-ενεργητικό παιχνίδι έχει βρεθεί ότι συνδέεται με την ανωριμότητα και παρορμητικότητα, την απόρριψη από την ομάδα, τη δυσλειτουργική γνωστική επεξεργασία κοινωνικών πληροφοριών και τα εξωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς, όπως η επιθετικότητα (Coplan & Rubin, 1998· Harrist et al., 1997· Rubin, 1982· Rubin, Daniels-Bierness & Hayvren, 1982· Rubin & Mills, 1988) και γίνεται αντιληπτό ως προβληματική συμπεριφορά ακόμα και από τα ίδια τα παιδιά από την αρχή της παιδικής ηλικίας (Molina-Gavinski, Coplan & Younger, 2003).

Αξιολόγηση από τους εκπαιδευτικούς. Η αξιολόγηση από τους εκπαιδευτικούς γίνεται με διάφορα ερωτηματολόγια. Παρά το ότι χρησιμοποιούνται συνήθως συγκεκριμένα ερωτηματολόγια, τα οποία θα δούμε αμέσως παρακάτω, ωστόσο, δεν επιλέγονται πάντα οι ίδιες ερωτήσεις για την αξιολόγηση της κοινωνικής απόσυρσης, πράγμα που αντανάκλα την εννοιολογική σύγχυση και το οποίο υποδηλώνει ότι η σύγκριση των ευρημάτων από διαφορετικές έρευνες θα πρέπει να γίνεται με επιφύλαξη.

Στις πιο πρόσφατες έρευνες χρησιμοποιούνται το *Ερωτηματολόγιο για Εκπαιδευτικούς (Teacher's Report Form)* των Achenbach και Rescorla (2001) (για το οποίο υπάρχει και η ελληνική στάθμιση, 2003) και η *Κλίμακα Συμπεριφοράς του Παιδιού (Child Behavior Scale)* των Ladd και Profilet (1996). Στο *Ερωτηματολόγιο για Εκπαιδευτικούς* (Achenbach & Rescorla, 2001/2003) περιλαμβάνονται δύο σχετικές με την κοινωνική απόσυρση υποκλίμακες: α) *Απόσυρση/Κατάθλιψη*, που αξιολογεί κυρίως την παθητική απόσυρση, και β) *Κοινωνικά Προβλήματα*, μέρος της οποίας αξιολογεί τον αποκλεισμό και την απόρριψη από την ομάδα. Ωστόσο στη δεύτερη αυτή υποκλίμακα υπάρχουν και ερωτήσεις που θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικές και της παθητικής απόσυρσης (π.χ., «Παραπονιέται ότι νιώθει μοναξιά», «Είναι προσκολλημένος στους μεγάλους, πολύ εξαρτημένος»). Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι δύο υποκλίμακες αυτού του ερωτηματολογίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: <i>Ερωτήσεις του Ερωτηματολογίου για Εκπαιδευτικούς – Ελληνική Στάθμιση των Achenbach & Rescorla (2001/2003), που αξιολογούν τις διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης.</i>	
<i>Υποκλίμακες – Ερωτήσεις</i>	
<i>Απόσυρση/Κατάθλιψη</i> 5. Υπάρχουν πολύ λίγα πράγματα που τον ευχαριστούν 42. Προτιμά να είναι μόνος του παρά με άλλους* 65. Αρνείται να μιλήσει στους άλλους* 69. Είναι μυστικοπαθής, κρατά πράγματα μέσα του* 75. Είναι πολύ ντροπαλός ή δειλός* 102. Είναι νωθρός, αργός στις κινήσεις του, του λείπει η ενεργητικότητα 103. Είναι δυστυχισμένος, θλιμμένος, μελαγχολικός* 111. Απομονώνεται στον εαυτό του, δεν κάνει σχέσεις με άλλους*	
<i>Κοινωνικά Προβλήματα (μέρος της υποκλίμακας)</i> 11. Είναι προσκολλημένος στους μεγάλους, πολύ εξαρτημένος 12. Παραπονιέται ότι νιώθει μοναξιά 25. Δεν τα πάει καλά με τα άλλα παιδιά 34. Αισθάνεται ότι οι άλλοι είναι εναντίον του, ότι τον έχουν βάλει στο μάτι 38. Τον πειράζουν πολύ οι άλλοι 48. Δεν τον συμπαθούν τα άλλα παιδιά 62. Είναι αδέξιος, δεν έχει καλό συντονισμό 64. Προτιμά να κάνει παρέα με μικρότερα παιδιά	
<i>Σημείωση:</i>* Έχει χρησιμοποιηθεί για την αξιολόγηση της παθητικής απόσυρσης.	

Στην *Κλίμακα Παιδικής Συμπεριφοράς* (Ladd & Profilet, 1996) περιλαμβάνονται τρεις υποκλίμακες που αξιολογούν τρεις μορφές κοινωνικής απόσυρσης, αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 2). Οι υποκλίμακες αυτές είναι: α) *Απουσία Κοινωνικότητας με τους Συνομηλίκους*, β) *Αποκλεισμός από τους Συνομηλίκους*, και γ) *Αγχώδης-Φοβική Συμπεριφορά*. Όπως εξηγούν οι κατασκευαστές της κλίμακας, η *Απουσία Κοινωνικότητας με τους Συνομηλίκους* αξιολογεί τη συμπεριφορά των παιδιών που επιλέγουν να αποσυρθούν από τους συνομηλίκους τους για να ασχοληθούν με μια μοναχική δραστηριότητα και είναι πιθανό να χαρακτηρίζονται από χαμηλό κίνητρο κοινωνικής προσέγγισης. Εννοιολογικά η υποκλίμακα αυτή φαίνεται ότι αξιολογεί τη μοναχική-παθητική απόσυρση, σύμφωνα με τον ορισμό του Rubin και συνεργατών (βλ. υποκεφάλαιο *Οι μορφές της κοινωνικής απόσυρσης*). Ο *Αποκλεισμός από τους Συνομηλίκους* αξιολογεί την κοινωνική απομόνωση των παιδιών, τα οποία επιθυμούν την κοινωνική επαφή, αλλά βιώνουν τη μοναχικότητα ως επιβολή από την ομάδα των συνομηλίκων, για διάφορους λόγους (π.χ., λόγω ελλειπών κοινωνικών δεξιοτήτων). Εννοιολογικά η υποκλίμακα αυτή φαίνεται ότι αξιολογεί την ενεργητική απομόνωση, κατά τον Rubin, ή τη μοναχικότητα οφειλόμενη στον αποκλεισμό από την ομάδα, κατά Ladd. Η *Αγχώδης-Φοβική Συμπεριφορά* αξιολογεί τη συμπεριφορά των παιδιών που βιώνουν άγχος, φόβο, ανησυχία,

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ερωτήσεις της Κλίμακας Παιδικής Συμπεριφοράς των Ladd & Profilet (1996), που αξιολογούν τις διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης.
Υποκλίμακες – Ερωτήσεις
<i>Απουσία Κοινωνικότητας με τους Συνομηλίκους</i> 25. Προτιμά να παίζει μόνο του* 31. Του αρέσει να είναι μόνο του 32. Κρατά τους συνομηλίκους του σε απόσταση 51. Μοναχικό παιδί* 55. Αποφεύγει τους συνομηλίκους του 57. Αποσύρεται από τις δραστηριότητες των συνομηλίκων του <i>Αποκλεισμός από τους Συνομηλίκους</i> 5. Δεν το συμπαθούν πολύ τα άλλα παιδιά 27. Τα άλλα παιδιά δεν το θέλουν να παίζει μαζί τους 30. Δεν το διαλέγουν οι συνομηλικοί του για να παίζει μαζί τους 33. Οι συνομηλικοί αποφεύγουν το παιδί αυτό 43. Οι συνομηλικοί το αποκλείουν από τις δραστηριότητές τους 45. Το αγνοούν οι συνομηλικοί του 54. Το κοροϊδεύουν οι συνομηλικοί του <i>Αγχώδης-Φοβική Συμπεριφορά</i> 6. Έχει άγχος. Ανησυχεί για πολλά πράγματα* 8. Δείχνει θλιμμένο, δυστυχιμένο, έτοιμο να κλάψει, δυσφορεί 12. Συνχά φοβάται τα καινούρια πράγματα ή τις καινούριες καταστάσεις* 19. Κλαίει εύκολα
<i>Σημείωση:</i>* Έχει χρησιμοποιηθεί για την αξιολόγηση της παθητικής απόσυρσης.

ντροπαλότητα και αναστολή σε γνωστά ή άγνωστα πλαίσια και, για τους λόγους αυ-
τούς, καταφεύγουν στην απόσυρση. Εννοιολογικά η υποκλίμακα αυτή φαίνεται ότι α-
ξιολογεί την αγχώδη μοναχικότητα κατά Ladd.

Διάφορες άλλες κλίμακες και υποκλίμακές τους έχουν χρησιμοποιηθεί κατά και-
ρούς για την αξιολόγηση διαφόρων μορφών κοινωνικής απόσυρσης. Έτσι, έχει χρησι-
μοποιηθεί το *Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Συμπεριφοράς (Social Behavior Questionnaire)*
των Tremblay, Loeber, Gagnon, Charlebois, Larivee και LeBlanc (1991), το οποίο πε-
ριλαμβάνει την υποκλίμακα *Άγχος-Απόσυρση*, η *Κλίμακα Αξιολόγησης Δασκάλου-Παι-
διού (Teacher-Child Rating Scale)* των Hightower και συν. (1986), που περιλαμβάνει την
υποκλίμακα *Ντροπαλή-Αγχώδης Συμπεριφορά*, το *Ερωτηματολόγιο του Δασκάλου για
τις Σχέσεις με τους Συνομηλίκους (Teacher's Checklist of Peer Relationships)* του Dodge
(1986), το *Ερωτηματολόγιο Συμπεριφοράς του Παιδιού Προσχολικής Ηλικίας (Preschool
Behavior Questionnaire)* των Behar και Stringfield (1974), που περιλαμβάνει την υπο-
κλίμακα *Εσωτερικευμένα Προβλήματα* (δηλαδή φόβος, άγχος και κοινωνική απόσυρ-
ση), το *Ερωτηματολόγιο Κοινωνικής Συμπεριφοράς για το Δάσκαλο (Teacher Checklist of*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: <i>Ερωτήσεις της Κλίμακας Συμπεριφοράς Παιχνιδιού για την Προσχολική Ηλικία των Coplan & Rubin (1998), που αξιολογούν τις διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης.</i>
<i>Υποκλίμακες – Ερωτήσεις</i>
<i>Επιφυλακτική Συμπεριφορά</i> 1. Παίζει το ρόλο του παρατηρητή 2. Περιπλανιέται άσκοπα 3. Παρακολουθεί ή ακούει τα άλλα παιδιά χωρίς να προσπαθεί να πάρει μέρος 4. Μένει μόνος, χωρίς να κάνει κάτι, ίσως κοιτάζοντας το κενό <i>Μοναχική-Παθητική Συμπεριφορά</i> 1. Παίζει μόνος του, εξετάζοντας ένα παιχνίδι ή άλλο αντικείμενο 2. Παίζει μόνος του, χτίζοντας πράγματα με τουβλάκια ή με άλλα παιχνίδια 3. Παίζει μόνος του, ζωγραφίζοντας, χρωματίζοντας εικόνες ή φτιάχνοντας παζλ 4. Παίζει μόνος του, εξερευνώντας παιχνίδια ή αντικείμενα, προσπαθώντας να καταλάβει πώς λειτουργούν <i>Μοναχική-Ενεργητική Συμπεριφορά</i> 1. Παίζει μόνος του, εκτελεί απλές κινητικές δραστηριότητες (π.χ., τρέχει, χτυπά κουδουνάκια) 2. Παίζει παιχνίδι προσποίησης μόνος του 3. Παίζει το παιχνίδι «ας κάνουμε πως...», αλλά όχι μαζί με άλλα παιδιά 4. Παίζει μόνος του με τρόπο ενεργητικό, απολαμβάνει τη δραστηριότητα για τη σωματική αίσθηση που αυτή του προσφέρει

Social Behavior) των Coie, Terry, Underwood και Dodge (1992), η *Κλίμακα Προβληματικής Συμπεριφοράς (Child Behavior Scale)* των Rutter, Tizard και Whitmore (1970), το *Ερωτηματολόγιο για το Δάσκαλο (Teacher Rating Scale)* του Connors (1969), που περιλαμβάνει τις υποκλίμακες *Άγχος-Παθητικότητα* και *Απουσία Κοινωνικότητας*, καθώς και άλλα παρεμφερή.

Για τη νηπιακή ηλικία, μια συστηματική πρόταση αξιολόγησης της κοινωνικής απόσυρσης συνιστά η *Κλίμακα Συμπεριφοράς Παιχνιδιού για την Προσχολική Ηλικία (Preschool Play Behavior Scale)* των Coplan και Rubin (1998), την οποία συμπληρώνουν οι δάσκαλοι. Η κλίμακα αυτή διακρίνει πέντε συμπεριφορές παιχνιδιού: α) την *Επιφυλακτική Συμπεριφορά*, β) τη *Μοναχική-Παθητική Συμπεριφορά*, γ) τη *Μοναχική-Ενεργητική Συμπεριφορά*, δ) το *Κοινωνικό Παιχνίδι*, και ε) το «*Σκληρό*» *Παιχνίδι*. Στον Πίνακα 3 δίνονται οι ερωτήσεις για τις τρεις πρώτες μορφές παιχνιδιού, που αφορούν στην κοινωνική απόσυρση.

Ας σημειωθεί εδώ ότι η αξιολόγηση της συμπεριφοράς των παιδιών στις έρευνες που εξετάζουν την κοινωνική απόσυρση γίνεται από ενήλικους και όχι από τα ίδια τα παιδιά. Η μόνη εξαίρεση είναι η περιστασιακή χρήση της υποκλίμακας *Κοινωνική Αποφυγή της Κλίμακας Κοινωνικού Άγχους για Παιδιά – Αναθεωρημένη Έκδοση (Social Anxiety Scale for Children-Revised)* των LaGreca και Stone (1993), την οποία συμπλη-

ρώνουν τα ίδια τα παιδιά. Αυτό που συστηματικά ζητείται από τα ίδια τα παιδιά στις έρευνες για την κοινωνική απόσυρση είναι να απαντήσουν σε ερωτηματολόγια που αφορούν στη συναισθηματική τους κατάσταση (π.χ., μοναξιά και κοινωνική δυσαρέσκεια, κατάθλιψη, αυτοαντίληψη).

Αξιολόγηση από τους συνομηλίκους. Η αξιολόγηση από τους συνομηλίκους γίνεται με ειδικές μορφές κοινωνιομετρικών τεχνικών, αυτές με τις οποίες το παιδί τοποθετεί σε μια διαβαθμιστική κλίμακα τη συμπεριφορά καθενός συνομηλίκου, συνήθως συμμαθητή του και συνήθως του ίδιου φύλου, ή επιλέγει έναν περιορισμένο αριθμό συμμαθητών του που πιστεύει ότι εκδηλώνουν πιο πολύ από τους άλλους τις συγκεκριμένες συμπεριφορές. Έχει επισημανθεί βέβαια (Younger, Gentile & Burgess, 1993· Younger, Schneider, Wadson, Guirguis & Bergeron, 2000) ότι αυτά τα ερωτηματολόγια περιγράφουν όχι μόνο συγκεκριμένες παρατηρήσιμες συμπεριφορές, αλλά και εσωτερικές συναισθηματικές καταστάσεις που δεν είναι εύκολα ορατές, ιδίως από τα μικρά παιδιά, ή δεν έχουν το ίδιο νόημα σε όλες τις ηλικίες, ή ακόμα δε διακρίνουν σαφώς ανάμεσα στις διάφορες μορφές της κοινωνικής απόσυρσης.

Οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες τέτοιες κλίμακες είναι το *Παιχνίδι στην Τάξη – Αναθεωρημένη Εκδοχή* (Revised Class Play) των Masten, Morison και Pellegrini (1985) και το *Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης του Μαθητή* (Pupil Evaluation Inventory) των Pekarik, Prinz, Liebert, Weintraub και Neale (1976). Και οι δύο αυτές κλίμακες περιλαμβάνουν και άλλες μορφές συμπεριφοράς εκτός από την κοινωνική απόσυρση. Για την αξιολόγηση της κοινωνικής απόσυρσης το *Παιχνίδι στην Τάξη – Αναθεωρημένη Εκδοχή* περιλαμβάνει μια υποκλίμακα που έχει ονομαστεί *Εναισθησία-Απομόνωση*. Αποτελείται από επτά ερωτήσεις, οι οποίες παρουσιάζονται στην πρώτη στήλη του Πίνακα 4.

Είναι φανερό πως η υποκλίμακα αυτή έχει το μειονέκτημα ότι δε διαφοροποιεί εξαρχής μεταξύ των δύο μορφών απόσυρσης, δηλαδή μεταξύ της παθητικής απόσυρσης και της ενεργητικής απομόνωσης. Ωστόσο η ανάλυση παραγόντων (Rubin, Hymel, LeMare & Rowden, 1989· Rubin & Mills, 1988) έχει αναδείξει τις δύο μορφές απόσυρσης, δηλαδή την παθητική απόσυρση και την ενεργητική απομόνωση. Στον Πίνακα 4 σημειώνονται οι τέσσερις ερωτήσεις που αξιολογούν την παθητική απόσυρση και οι άλλες τρεις που αξιολογούν την ενεργητική απομόνωση.

Για την αξιολόγηση της κοινωνικής απόσυρσης, το *Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης του Μαθητή* περιλαμβάνει την υποκλίμακα *Απόσυρση*. Αποτελείται από 11 ερωτήσεις, οι οποίες παρουσιάζονται στη δεύτερη στήλη του Πίνακα 4. Και εδώ υπάρχει το μειονέκτημα της μη διαφοροποίησης ανάμεσα στην παθητική απόσυρση και την ενεργητική απομόνωση. Επιπλέον, αυτή η υποκλίμακα περιλαμβάνει ερωτήσεις που αναφέρονται στην εσωτερική, ψυχική κατάσταση του παιδιού (π.χ., πληγώνεται εύκολα, δυστυχισμένος, λυπημένος, τίποτα δε φαίνεται να τον ευχαριστεί), οι οποίες δε συμβάλουν στην παραπάνω διαφοροποίηση και ταυτόχρονα δεν είναι τόσο εύκολο να γίνουν αντιληπτές από τους συνομηλίκους.

Μια άλλη πρόταση αξιολόγησης της κοινωνικής απόσυρσης από τους συνομηλίκους έγινε από τους Younger και συν. (2000), οι οποίοι κατασκεύασαν το *Βασισμένο στη Συμπεριφορά Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης από τους Συνομηλίκους της Κοινωνικής Απόσυρσης* (Behaviour-Based Peer-Nomination Measure of Social Withdrawal). Περιλαμβάνει δύο υποκλίμακες για την κοινωνική απόσυρση –(α) την *Αναστολή/Ανησυχία* και (β) την *Αυτοσυνειδησία/Άγχος*– που αντιστοιχούν στη διάκριση των δύο μορφών ντροπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: <i>Ερωτήσεις των ψυχομετρικών μέσων Παιχνίδι στην Τάξη – Αναθεωρημένη Εκδοχή (Masten et al., 1985) και Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης του Μαθητή (Pekarik et al., 1976), που αξιολογούν τις διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης.</i>	
Ερωτηματολόγιο	
<i>Παιχνίδι στην Τάξη – Αναθεωρημένη Εκδοχή</i> <i>Υποκλίμακα Ευαισθησία-Απομόνωση</i> <i>Υποκλίμακα Απόσυρση</i> 3. Προτιμά να παίζει μόνος παρά με άλλους* 11. Πληγώνεται εύκολα* 14. Έχει πρόβλημα να κάνει φίλους** 17. Δεν μπορεί να κάνει τους άλλους να τον ακούσουν** 18. Πολύ ντροπαλός* 22. Συχνά τον αφήνουν απ' έξω, τον ξεχνούν** 24. Είναι συνήθως λυπημένος*	<i>Ερωτηματολόγιο Αξιολόγησης του Μαθητή</i> 5. Είναι πολύ ντροπαλός και δεν κάνει εύκολα φίλους* 6. Πληγώνεται εύκολα* 10. Ποτέ δεν φαίνεται να περνά καλά 11. Αναστατώνεται όταν πρέπει να απαντήσει σε μια ερώτηση μέσα στην τάξη* 13. Τον διαλέγουν τελευταίο για να πάρει μέρος σε κάτι ομαδικό** 17. Έχει πολύ λίγους φίλους 24. Είναι δυστυχισμένος ή λυπημένος 28. Συνήθως δε θέλει να παίζει με τα άλλα παιδιά 32. Δεν τον προσέχουν, τον αγνοούν**
Σημείωση: * Αξιολογεί την παθητική απόσυρση. **: Αξιολογεί την ενεργητική απομόνωση.	

λότητας την οποία έκανε ο Buss (1986) (όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο *Οι σχετικές με την κοινωνική απόσυρση έννοιες*). Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται οι ερωτήσεις των δύο αυτών υποκλιμάκων.

ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ, ΤΟΥΣ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΟΥΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Τα ερευνητικά ευρήματα για τη διαχρονική σταθερότητα των μορφών κοινωνικής απόσυρσης, τις αλλαγές στην εκδήλωση και τη σημασία τους, τη συγχρονική και διαχρονική σχέση τους με τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς, καθώς και με άλλους παράγοντες που παίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο εξετάζονται αμέσως παρακάτω.

Διαχρονική σταθερότητα των μορφών κοινωνικής απόσυρσης. Ένα βασικό ερευνητικό ερώτημα είναι αν υπάρχει διαχρονική σύνδεση της συμπεριφορικής αναστολής με την επιφυλακτικότητα και την κοινωνική απόσυρση, από τη βρεφονηπιακή προς την παιδική και την εφηβική ηλικία. Έχει διαπιστωθεί ότι η ακραία ομάδα, δηλαδή τα εξαιρετικά ανεσταλμένα νήπια, τείνουν να διατηρούν αυτό το χαρακτηριστικό τους και στην κυρίως παιδική ηλικία (Kagan, 1989· Kagan et al., 1987· Reznick, Kagan, Snidman, Gersten, Baak & Rosenberg, 1986). Στατιστικώς σημαντική, αλλά μέτρια, πρόβλεψη

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Ερωτήσεις του Βασισμένου στη Συμπεριφορά Ερωτηματολογίου Αξιολόγησης από τους Συνομηλίκους της Κοινωνικής Απόσυρσης των Younger και συν. (2000), που αξιολογούν τις διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης.
Υποκλίμακες – Ερωτήσεις
<i>Αναστολή/Ανησυχία</i> 1. Τριγυρίζει μόνος του στην αυλή του σχολείου 2. Είναι μόνος του τις πιο πολλές ώρες 3. Δεν παίζει με τα άλλα παιδιά 4. Απλώς κάθεται και βλέπει τα άλλα παιδιά να κάνουν διάφορα πράγματα 5. Κάθεται κοντά στο δάσκαλο 6. Δε μιλά πολύ στα άλλα παιδιά 7. Κλαίει εύκολα <i>Αυτοσυνειδησία/Άγχος</i> 1. Έχει νευρικότητα όταν πρέπει να μιλήσει μέσα στην τάξη 2. Μιλά με πολύ σιγανή φωνή 3. Δεν απαντά σε ερωτήσεις μέσα στην τάξη 4. Ντρέπεται και κοκκινίζει εύκολα

της επιφυλακτικότητας στη νηπιακή και πρώτη παιδική ηλικία, σε μερικές περιπτώσεις έως την προεφηβεία, μπορεί να γίνει με βάση τη συμπεριφορική αναστολή κατά τη βρεφική ηλικία, όπως έδειξε ένα πλήθος ερευνητικών ευρημάτων (π.χ., Broberg, Lamb & Hwang, 1990· Fox, Henderson, Rubin, Calkins & Schmidt, 2001· Kagan & Snidman, 1991· Kochanska & Radke-Yarrow, 1992· Reznick et al., 1986· Rubin, Burgess & Hastings, 2002· Sanson, Pedlow, Cann, Prior & Oberklaid, 1996· Scarpa, Raine, Venables & Mednick, 1995). Φαίνεται δηλαδή ότι η συμπεριφορική αναστολή και η επιφυλακτικότητα του νηπίου και του μικρού παιδιού να εξερευνήσει νέες, άγνωστες καταστάσεις παρεμποδίζουν τη διαμόρφωση κοινωνικών σχέσεων, την απόκτηση κοινωνικής εμπειρίας και την εξάσκηση των αναγκαίων κοινωνικο-γνωστικών δεξιοτήτων, αποτελώντας έτσι έναν παράγοντα κινδύνου για την εκδήλωση της κοινωνικής απόσυρσης στην κυρίως παιδική ηλικία.

Η κοινωνική απόσυρση παραμένει σχετικά σταθερή στο χρόνο, όπως έδειξαν τα ευρήματα από τη γνωστή διαχρονική έρευνα με τίτλο «Waterloo Longitudinal Project» στον Καναδά, στην οποία παιδιά του γενικού πληθυσμού εξετάστηκαν διαχρονικά από το νηπιαγωγείο μέχρι την Γ' γυμνασίου. Αναλυτικότερα, η κοινωνική απόσυρση παρέμενε σταθερή από το 5ο προς το 9ο έτος, το ίδιο και οι αξιολογήσεις από τους συνομηλίκους της κοινωνικής απόσυρσης από το 7ο έως το 10ο έτος (Rubin, 1993· Rubin & Both, 1989). Τα κοινωνικά αποσυρμένα παιδιά, ιδίως όσα ανήκουν στην πιο ακραία ομάδα (π.χ., στο ανώτατο 10-15%), διατηρούν αυτή την ιδιότητα από την αρχή έως το τέλος της παιδικής ηλικίας, όπως έδειξαν η έρευνα αυτή και άλλες (Rubin, 1993· Rubin, Chen & Hymel, 1993· Schneider, Richard, Younger & Freeman, 2000).

Αναπτυξιακές αλλαγές στην εκδήλωση και την αντίληψη των μορφών κοινωνικής απόσυρσης. Από το μέσον της παιδικής ηλικίας και μετά (80-90 έτος) υποστηρίζεται (π.χ., Asendorpf, 1991, 1993b) ότι οι διάφορες μορφές της κοινωνικής απόσυρσης αρχίζουν να παρουσιάζουν μεγάλη επικάλυψη ή να αναμειγνύονται. Κατά την ψυχομετρική αξιολόγηση της κοινωνικής απόσυρσης στις έρευνες που αφορούν στην ηλικία αυτή, δε γίνεται διάκριση ανάμεσα στην επιφυλακτικότητα και την παθητική απόσυρση, όπως γίνεται στις έρευνες για τη νηπιακή ηλικία, καθώς φαίνεται ότι η παθητική απόσυρση «χρωματίζεται» πλέον με ολοένα και πιο μελανά χρώματα (π.χ., Coplan et al., 1994). Επίσης, το μοναχικό-ενεργητικό παιχνίδι μειώνεται σε συχνότητα στην κυρίως παιδική ηλικία (Rubin, Watson & Jambor, 1978).

Η κοινωνική απόσυρση του παιδιού έχει διαπιστωθεί ότι γίνεται εμφανής στην ομάδα των συνομηλίκων από το μέσον της παιδικής ηλικίας και μετά (για μια ανασκόπηση βλ. Younger et al., 1993). Στη νηπιακή και την πρώτη παιδική ηλικία, τα παιδιά δεν μπορούν να εντοπίσουν με αξιοπιστία τους κοινωνικά αποσυρμένους συνομηλίκους τους, ενώ μπορούν να εντοπίσουν τους συνομηλίκους με επιθετική συμπεριφορά (π.χ., Hatzichristou, 1987). Η κοινωνική απόσυρση φαίνεται ότι αποτελεί μια όχι καλά οριζόμενη από τα ίδια τα παιδιά μορφή δυσπροσαρμοστικής συμπεριφοράς, μια έννοια με χαμηλή συνοχή, καθώς δεν ταιριάζει σε μια αξιολογική διάσταση του τύπου «καλή-κακή συμπεριφορά» (Younger, Schwartzman & Ledingham, 1985, 1986), για διάφορους λόγους, όπως: α) δεν υπάρχει ακόμα το γνωστικό σχήμα «κοινωνική απόσυρση» – τουλάχιστον όπως υπάρχει το σχήμα «επιθετικότητα», με βάση το οποίο το παιδί να επεξεργάζεται τις κοινωνικές πληροφορίες, όπως έχουν δείξει έρευνες σχετικά με την ικανότητα του παιδιού να θυμάται (δηλαδή να ανακαλεί και να αναγνωρίζει) τέτοιου είδους συμπεριφορές (Bukowski, 1990· Younger & Boyko, 1987· Younger & Piccinin, 1989)· β) η κοινωνική απόσυρση είναι λιγότερο εμφανής, παρατηρήσιμη και συγκεκριμένη (π.χ., αφορά «εσωτερικά» χαρακτηριστικά, όπως το άγχος και η υπερευαίσθησία), σε σύγκριση με την επιθετικότητα· και γ) η κοινωνική απόσυρση εντάσσεται στα ευρύτερα πλαίσια της φυσιολογικής συμπεριφοράς κατά την ηλικία αυτή, καθώς σπανίως έχει στόχο τα άλλα παιδιά ή τα επηρεάζει αρνητικά. Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι, αξιολογώντας την κοινωνικά αποσυρμένη συμπεριφορά των συνομηλίκων τους, τα παιδιά στην Α' δημοτικού κάνουν λόγο για απουσία κοινωνικού ενδιαφέροντος, ενώ τα παιδιά στην Ε' δημοτικού ομιλούν για ντροπαλότητα που σχετίζεται με την κοινωνική αξιολόγηση και για κοινωνικό άγχος (Molina-Gavinski et al., 2003). Όλα τα παραπάνω ευρήματα δείχνουν ότι από το μέσον της παιδικής ηλικίας και μετά η κοινωνική απόσυρση θεωρείται μη φυσιολογική συμπεριφορά, δηλαδή συμπεριφορά που αποκλίνει από τις νόρμες της ομάδας των συνομηλίκων και πλέον αρχίζει να συμβαδίζει με τον αποκλεισμό και την απόρριψη από αυτήν.

Σχετικά με την ικανότητα των παιδιών να διακρίνουν τουλάχιστον τις δύο μορφές κοινωνικής απόσυρσης –την παθητική απόσυρση και την ενεργητική απομόνωση– έχει βρεθεί (Younger & Boyko, 1987) ότι τα παιδιά θυμούνται περισσότερο τις περιγραφές που αφορούν στην ενεργητική απομόνωση (π.χ., «τον διαλέγουν τελευταίο για να πάρει μέρος σε κάτι ομαδικό») παρά στην παθητική απόσυρση (π.χ., «δεν τον προσέχουν, τον αγνοούν»). Ακόμα, όταν ζητήθηκε από τα παιδιά να αιτιολογήσουν τις επιλογές τους στο *Παιχνίδι στην Τάξη – Αναθεωρημένη Έκδοχή*, διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά διέκριναν στο λόγο τους τις δύο μορφές κοινωνικής απόσυρσης (Younger & Daniels, 1992).

Συναφώς με τα παραπάνω, ερευνητικά ευρήματα δείχνουν τη συσχέτιση της κοινωνικής απόσυρσης με το είδος της αποδοχής από την ομάδα στην κυρίως παιδική αλλά όχι στη νηπιακή ηλικία. Έχει βρεθεί ότι στη νηπιακή ηλικία η επιφυλακτικότητα δε συνδέεται με την αποδοχή από την ομάδα, εκτός αν το παιχνίδι είναι μοναχικό-ενεργητικό (δηλαδή αισθησιοκινητικό ή δραματικό, Rubin, 1982), καθώς και ότι η παθητική απόσυρση (όπως την αξιολογούν οι δάσκαλοι) δε σχετίζεται με την απόρριψη (Ladd & Burgess, 1999). Αλλά από το μέσον της παιδικής ηλικίας και ύστερα πλήθος ερευνών δείχνουν ότι η κοινωνική απόσυρση εμφανίζει υψηλές θετικές συσχετίσεις με τη χαμηλή αποδοχή από την ομάδα και την απόρριψη από αυτήν, τόσο υψηλές όσο και η επιθετική συμπεριφορά (Boivin, Hymel & Bukowski, 1995· French, 1988· Harriet et al., 1997· Hymel & Rubin, 1985· Ollendick, Greene, Weist & Oswald, 1990· Rubin et al., 1993· Rubin, Hymel & Mills, 1989). Τέτοιες συσχετίσεις της κοινωνικής απόσυρσης ανευρίσκονται και με τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό (Boivin et al., 1995· Hanish & Guerra, 2000).

Η σχέση της κοινωνικής απόσυρσης με τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς. Ένα μεγάλο σώμα ερευνών καταδεικνύει τη σχέση της κοινωνικής απόσυρσης με τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς ήδη από το τέλος της νηπιακής ηλικίας και κατόπιν. Αναλυτικότερα, η κοινωνική απόσυρση συμβαδίζει με τη χαμηλή αυτοεκτίμηση, ιδιαίτερα όσον αφορά στην κοινωνική ικανότητα (Asendorpf & van Aken, 1994· Hymel, Rubin, Rowden & LeMare, 1990· Hymel, Woody & Bowker, 1993· Parkhurst & Asher, 1992· Rubin, 1985· Rubin et al., 1993· Rubin et al., 1989)· το άγχος, τη μοναξιά και το καταθλιπτικό συναίσθημα (Asendorpf, 1993a· Bell-Dolan, Reaven & Peterson, 1993· Boivin et al., 1995· Rubin et al., 1989)· και τις μη λειτουργικές αιτιακές εξηγήσεις, δηλαδή την τάση του παιδιού να αποδίδει τις κοινωνικές αποτυχίες του σε εσωτερικά και σταθερά αίτια (Rubin & Krasnor, 1986). Επίσης, τα κοινωνικά αποσυρμένα παιδιά έχουν ελλειμματικές κοινωνικές δεξιότητες, για παράδειγμα, όταν βρίσκονται αντιμέτωπα με κοινωνικά διλήμματα, εκδηλώνουν μεγάλη εξάρτηση από τους ενηλίκους, ακαμψία στην επιλογή των κατάλληλων στρατηγικών και μειωμένη διεκδικητική συμπεριφορά (Adalbjarnardottir, 1995· Rubin, 1985· Rubin, Daniels-Beirness & Bream, 1984). Άλλωστε τα παιδιά αυτά δυσκολεύονται να αντιληφθούν την οπτική γωνία των άλλων (LeMare & Rubin, 1987) και οι προσπάθειές τους να κατευθύνουν τις συμπεριφορές των συνομηλίκων τους αποκρούονται συχνά από τους τελευταίους (Rubin & Rose-Krasnor, 1992· Stewart & Rubin, 1995).

Τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνική απόσυρση και στα μεταγενέστερα προβλήματα συμπεριφοράς, από την αρχή προς το τέλος της παιδικής ηλικίας και από το μέσον της παιδικής ηλικίας προς την εφηβεία, κατέδειξαν διάφορες έρευνες. Η παρατηρηθείσα παθητική απόσυρση στο νηπιαγωγείο προέβλεπε την κατάθλιψη, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και το άγχος (όπως το αξιολόγησαν οι δάσκαλοι) στο 7ο έτος. Παρόμοιες συνδέσεις βρέθηκαν και για την παρατηρηθείσα παθητική απόσυρση στο 7ο έτος (Hymel et al., 1990· Rubin & Mills, 1988. Για ανασκόπηση βλ. Rubin, 1993). Επίσης, ο συνδυασμός της παθητικής απόσυρσης με το άγχος και την αρνητική αντίληψη της προσωπικής κοινωνικής ικανότητας στο 7ο έτος προέβλεπε τη μοναξιά και την κατάθλιψη στο 11ο έτος (Rubin et al., 1989). Πιο πρόσφατα διαπιστώθηκε ότι η παρατηρηθείσα παθητική απόσυρση (επιφυλακτικότητα και μοναχικές-παθητικές συμπεριφορές), σε συνδυασμό με την παθητική απόσυρση και την επιφυλακτικότητα, όπως τις αξιολόγησαν οι συνομήλικοι και οι δάσκαλοι στο 7ο έτος, προέβλεπαν τη χαμηλή αυτοεκτίμηση, τη

μοναξιά και το συναίσθημα του εφήβου ότι δεν ανήκει και δε συμμετέχει στην οικογένεια και στην ομάδα στο 14ο έτος (Rubin, 1993· Rubin, Chen, McDougall, Bowker & McKinnon, 1995).

Επίσης, και άλλοι ερευνητές (εκτός από τον Rubin και τους συνεργάτες του) διαπίστωσαν, σε διαχρονικές έρευνες, τη σχέση της κοινωνικής απόσυρσης με τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς. Αναλυτικότερα, η παθητική απόσυρση και η ντροπαλότητα (όπως την αξιολόγησαν οι δάσκαλοι) στη νηπιακή ηλικία προέβλεπε τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς στην Ε' δημοτικού (Boivin, Vitaro, Kerr & Pelletier, 1995) και στις ηλικίες 9-12 ετών προέβλεπε τη μοναξιά ένα χρόνο μετά (Renshaw & Brown, 1993). Η κοινωνική απόσυρση και η απόρριψη από την ομάδα στο 9ο έτος προέβλεπε την κατάθλιψη δύο χρόνια μετά (Boivin et al., 1995), αλλά και τη χαμηλή σχολική επίδοση, την εγκατάλειψη του σχολείου και την αρνητική εικόνα των συνομηλίκων για τα παιδιά αυτά πέντε χρόνια μετά (Ollendick et al., 1990). Όμως η πρόβλεψη βρέθηκε ότι μπορεί να είναι και περισσότερο μακροχρόνια. Αναλυτικότερα, η κοινωνική απόσυρση και η απομόνωση στη μέση παιδική ηλικία προέβλεπαν την αρνητική αντίληψη της κοινωνικής ικανότητας και των κοινωνικών σχέσεων στην εφηβεία (Morison & Masten, 1991)· η ντροπαλότητα και η αναστολή στη βρεφονηπιακή και την παιδική ηλικία προέβλεπαν την αγχώδη διαταραχή στην εφηβεία (Prior, Smart, Sanson & Oberklaid, 2000)· η ντροπαλότητα και η παθητική απόσυρση στο 3ο έτος προέβλεπαν την τάση του ατόμου να προτιμά τις ασφαλείς δραστηριότητες, να είναι προσεκτικό και υποτακτικό και να μην επιθυμεί να επηρεάσει τους άλλους στο 18ο έτος (Caspi & Silva, 1995)· και η αγχώδης μοναχικότητα στην παιδική ηλικία προέβλεπε την αγχώδη και καταθλιπτική διαταραχή στην εφηβεία (Goodwin, Fergusson & Horwood, 2004). Υπάρχουν στοιχεία για πρόβλεψη και για την ενήλικη ζωή και, συγκεκριμένα, ότι η κοινωνική απόσυρση στην παιδική ηλικία προέβλεπε μια λιγότερο ενεργό κοινωνική ζωή στους νεαρούς ενήλικους (Gest, 1997) και η ντροπαλότητα στην παιδική ηλικία προέβλεπε την αργοπορία των ενηλίκων να δημιουργήσουν δική τους οικογένεια (Kerr, Lambert & Bem, 1996).

Ας σημειωθεί ότι δεν έχει εξεταστεί συστηματικά το αν οι διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης σχετίζονται με διαφορετικό τρόπο με άλλες κρίσιμες μεταβλητές, συγχρονικά και διαχρονικά. Αυτό συνέβη (α) γιατί οι μορφές κοινωνικής απόσυρσης στην κυρίως παιδική ηλικία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, αναμειγνύονται, (β) γιατί είναι συχνή η σύνδεση της παθητικής απόσυρσης με την ενεργητική απομόνωση και (γ) γιατί μέχρι πρόσφατα παραμελήθηκε, όπως τονίσαμε στην αρχή, η εννοιολογική διάκριση των μορφών αυτών. Υπάρχουν όμως κάποιες ερευνητικές ενδείξεις για αυτές τις πιθανές διαφορές. Η χαμηλή αποδοχή από την ομάδα, η απόρριψη, η επιθετικότητα και άλλα προβλήματα εξωτερικευσης έχει βρεθεί ότι συνδέονται περισσότερο με την ενεργητική απομόνωση παρά με την παθητική απόσυρση (Bowker, Bukowski, Zagarpour & Hoza, 1998). Επίσης, κοινωνικά αποσυρμένα παιδιά 5-8 ετών είχαν τόσους φίλους όσους και τα παιδιά που δεν ήταν αποσυρμένα, καθώς και έναν πολύ καλό φίλο (Ladd & Burgess, 1999), αλλά αυτό ίσχυε μόνο για τα παιδιά που είχαν παθητική απόσυρση και όχι για αυτά που εκδήλωναν έντονη επιφυλακτικότητα.

Παράγοντες που διαμεσολαβούν στην εκδήλωση, τη σοβαρότητα και την αναπτυξιακή πορεία των μορφών κοινωνικής απόσυρσης. Υπάρχουν κάποια ερευνητικά ευρήματα που δείχνουν ότι ορισμένοι παράγοντες διαμεσολαβούν στη σχέση ανάμεσα στις μορ-

φές κοινωνικής απόσυρσης και στην προσαρμογή. Ωστόσο το θέμα αυτό δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά. Τέτοιοι παράγοντες ίσως είναι υπεύθυνοι και για τη μετρίου βαθμού διαχρονική σταθερότητα των μορφών κοινωνικής απόσυρσης, όπως είδαμε παραπάνω.

Βιοφυσιολογικοί παράγοντες ενδέχεται να παίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο. Έτσι, η μοναχική-παθητική συμπεριφορά ή, εναλλακτικά, η απουσία κοινωνικότητας, φαίνεται να είναι «καλοήθης» μόνο για εκείνα τα παιδιά που έχουν χαμηλή συναισθηματική αντιδραστικότητα και ανεπτυγμένη ικανότητα συναισθηματικής ρύθμισης σε συνθήκες στρες. Για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί ότι η απουσία κοινωνικότητας δε συνδέεται απαραίτητα με το μοναχικό-παθητικό παιχνίδι, δηλαδή την εξερευνητική και εποικοδομητική δραστηριότητα (Coplan et al., 1994). Ακόμα, έχει βρεθεί ότι αν η υψηλή συχνότητα του μοναχικού-παθητικού παιχνιδιού συνοδεύεται από καλή συναισθηματική ρύθμιση, το παιχνίδι αυτό είναι εποικοδομητικό, αλλά αν αυτή η ρύθμιση δεν υπάρχει (το παιδί ανησυχεί εύκολα και ανακουφίζεται δύσκολα), είναι πιθανό να εκδηλώσει επιφυλακτικότητα όταν είναι μαζί με συνομηλίκους (Rubin et al., 1995). Τέτοια ευρήματα οδηγούν στη διαπίστωση ότι η μοναχική-παθητική απόσυρση (και το αντίστοιχο παιχνίδι) ενδέχεται να έχει διαφορετικό νόημα ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εκδηλώνεται, την ικανότητα του παιδιού για συναισθηματική ρύθμιση και άλλους παράγοντες.

Ο ρόλος των γονέων αναδεικνύεται ως ιδιαίτερα σημαντικός. Το είδος του δεσμού γονέων-παιδιού και οι γονεϊκές τακτικές ανατροφής έχουν βρεθεί ότι συνδέονται, με πολύπλοκο τρόπο, με τη συμπεριφορική αναστολή, την επιφυλακτικότητα και την κοινωνική απόσυρση (βλ. ανασκοπήσεις των Rubin & Burgess, 2001· Rubin et al., 2002, 2003). Αλλά ιδιαίτερα για το διαμεσολαβητικό ρόλο των γονέων υπάρχουν λίγα ευρήματα. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι η συμπεριφορική αναστολή στο 2ο έτος προβλέπει την επιφυλακτικότητα και το άγχος στο παιχνίδι κατά το 4ο έτος μόνο σε εκείνα τα παιδιά που οι μητέρες τους είναι υπερπροστατευτικές και παρεμβατικές (Rubin et al., 2002). Ο ρόλος άλλων παραγόντων, όπως η συζυγική διαμάχη ή η ψυχοπαθολογία των γονέων, δεν έχει μελετηθεί συστηματικά.

Ένας άλλος παράγοντας που ενδέχεται να διαμεσολαβεί είναι η απόρριψη από την ομάδα. Έχει διαπιστωθεί ότι τα αποσυρμένα-απορριπτόμενα παιδιά βιώνουν πιο πολλή μοναξιά από τα επιθετικά-απορριπτόμενα παιδιά, πιο πολλή κατάθλιψη και χαρακτηρίζονται από τους συνομηλίκους τους ως πιο «λυπημένα» απ' ό,τι τα παιδιά που είναι στο μέσο όρο (Boivin et al., 1989, 1990, 1994· Hymel et al., 1993· Parkhurst & Asher, 1992· Renshaw & Brown, 1993). Επίσης, έχει βρεθεί ότι η απόρριψη και η θυματοποίηση από τους συνομηλίκους διαμεσολαβούν ανάμεσα στην κοινωνική απόσυρση και τη μοναξιά και το καταθλιπτικό συναίσθημα σε παιδιά Δ' και Ε' δημοτικού και εκτιμάται ότι τα δύο ένα χρόνο μετά (Boivin & Hymel, 1997· Boivin et al., 1995). Όταν μάλιστα στο απορριπτόμενο παιδί συνυπάρχουν η επιθετική και η αποσυρμένη συμπεριφορά (επιθετικό/αποσυρμένο-απορριπτόμενο), τότε είναι πολύ πιθανό αυτό το παιδί, περισσότερο από όλα τα άλλα, να βιώνει μοναξιά και κοινωνική δυσaréσκεια, να μην έχει φίλους, να θυματοποιείται και να μην έχει καλή σχέση με το δάσκαλό του, στην αρχή της παιδικής ηλικίας (Ladd & Burgess, 1999). Ακόμα, είναι πιθανό, στην κυρίως παιδική ηλικία, να βιώνει μοναξιά και κατάθλιψη και να χαρακτηρίζεται από τους συνομηλίκους του ως «λυπημένο» παιδί που πληγώνεται εύκολα (Boivin et al., 1994).

Επίσης, ο αποκλεισμός από την ομάδα συνιστά άλλον ένα διαμεσολαβητικό παράγοντα. Έχει βρεθεί ότι τα νήπια με αγχώδη μοναχικότητα που αποκλείονταν από την ομάδα των συνομηλίκων τους διατηρούσαν αυτή τη μοναχικότητα και στην Δ' δημοτικού και είχαν υψηλότερα επίπεδα καταθλιπτικής διάθεσης από τα νήπια με αγχώδη μοναχικότητα που δε βίωναν αποκλεισμό (Gazelle & Ladd, 2003). Επιπροσθέτως, τα παιδιά Ε' και Στ' δημοτικού που είχαν αγχώδη μοναχικότητα και αποκλείονταν από την ομάδα εκδήλωναν εντονότερη κοινωνική αποφυγή και κατάθλιψη από τα παιδιά με τέτοια μοναχικότητα τα οποία όμως δεν αποκλείονταν (Gazelle & Rudolph, 2004).

Εκτός από την ομάδα, διαμεσολαβητικό ρόλο μπορεί να παίζει και η φίλια. Όπως είδαμε παραπάνω, τα κοινωνικά αποσυρμένα παιδιά είναι πιθανό να έχουν έναν πολύ καλό φίλο (Ladd & Burgess, 1999). Οι φίλιες των κοινωνικά αποσυρμένων παιδιών (8-9 ετών) έχει βρεθεί ότι είναι λιγότερο ανταγωνιστικές απ' ό,τι των άλλων παιδιών (Schneider, 1999). Σε νεαρούς εφήβους (10-13 ετών) που εκδήλωναν παθητική απόσυρση αλλά αντιλαμβάνονταν τη σχέση τους με τον καλύτερό τους φίλο ως ιδιαίτερα υποστηρικτική, παρατηρήθηκε μείωση της απόσυρσης με την πάροδο του χρόνου (Oh et al., 2004, αναφέρεται στο Rubin & Coplan, 2004). Ο αριθμός των φίλων, η ύπαρξη μιας στενής φιλίας και η ποιότητά της είναι παράγοντες που ενδέχεται να διαμεσολαβούν και χρειάζονται συστηματική διερεύνηση.

Τέλος, άλλος ένας καθοριστικός παράγοντας είναι το φύλο, το οποίο πραγματευόμαστε αμέσως παρακάτω.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ, ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Υπάρχουν ερευνητικές ενδείξεις ότι η κοινωνική απόσυρση μπορεί να είναι λιγότερο αποδεκτή κατάσταση για τα αγόρια παρά για τα κορίτσια, να ενθαρρύνεται σε κάποιο βαθμό στα κορίτσια και να σχετίζεται με δυσκολίες προσαρμογής στα αγόρια και όχι στα κορίτσια (Engfer, 1993· Radke-Yarrow, Richters & Wilson, 1988· Rubin et al., 1993· Stevenson-Hinde, 1989).

Ως προς τη συχνότητα της κοινωνικά αποσυρμένης συμπεριφοράς, δε φαίνεται να διαφέρουν τα δύο φύλα, όπως έχουν δείξει σχετικές έρευνες (π.χ., Coplan, Molina, Lagace-Seguin & Wichmann, 2001). Ωστόσο έχουν βρεθεί διαφορές ως προς τους παράγοντες με τους οποίους σχετίζονται οι διάφορες μορφές κοινωνικής απόσυρσης. Αναλυτικότερα, η μοναχική-παθητική συμπεριφορά στα αγόρια σχετίζεται αρνητικά με την κοινωνική ικανότητα και θετικά με την ντροπαλότητα και τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς (Coplan et al., 2001). Επίσης, η ντροπαλότητα στα αγόρια σχετίζεται με περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς απ' ό,τι στα κορίτσια (Simpson & Stevenson-Hinde, 1985). Και σε μια από τις σπάνιες διαχρονικές έρευνες στις οποίες εξετάστηκαν οι διαφορές φύλου και δύο διαφορετικές μορφές απόσυρσης (Nelson et al., 2005) βρέθηκε ότι η επιφυλακτικότητα στο 4ο έτος συνιστούσε παράγοντα κινδύνου για την προσαρμογή στο 7ο έτος και για τα δύο φύλα, ενώ η μοναχική-παθητική απόσυρση στο 4ο έτος ήταν πολύ πιο αρνητική κατάσταση (όσον αφορά στην προσωπική αντίληψη των ικανοτήτων και την αποδοχή από την ομάδα) για τα αγόρια απ' ό,τι για τα κορίτσια, και για το 4ο και για το 7ο έτος.

Οι παραπάνω τρεις έρευνες αφορούσαν στη νηπιακή ηλικία. Στην κυρίως παιδική ηλικία, τα κοινωνικά αποσυρμένα αγόρια νιώθουν περισσότερη μοναξιά και έχουν πιο ελλειμματικές κοινωνικές δεξιότητες από τα υπόλοιπα παιδιά, αλλά αυτό δεν ισχύει για τα κορίτσια (Rubin et al., 1993). Στην εφηβεία, τα ντροπαλά αγόρια έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση απ' ό,τι τα ντροπαλά κορίτσια (Morison & Masten, 1991). Διαχρονικά έχει βρεθεί ότι οι άνδρες που ως παιδιά ήταν πολύ ντροπαλοί είναι πιθανό να δημιουργούν οικογένεια και να αποκαθίστανται επαγγελματικά σε μεγαλύτερη ηλικία και έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα για χωρισμό και διαζύγιο απ' ό,τι οι υπόλοιποι άνδρες, ενώ αυτό δεν ισχύει για τις γυναίκες που ως παιδιά ήταν ντροπαλές (Caspi, Elder & Bem, 1988). Και, ακόμα, η κοινωνική απόσυρση στην παιδική ηλικία προβλέπει τη συναισθηματική δυσφορία και την αρνητική συναισθηματικότητα στους νεαρούς ενήλικους άνδρες, αλλά όχι στις γυναίκες (Gest, 1997).

Όλα τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι η κοινωνική απόσυρση συνιστά μεγαλύτερο κίνδυνο για τα αγόρια απ' ό,τι για τα κορίτσια βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, αν και αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για την επιφυλακτικότητα και την ντροπαλότητα παρά για τη μοναχική-παθητική απόσυρση.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΥΡΣΗΣ

Η εκδήλωση της κοινωνικής απόσυρσης φαίνεται ότι επηρεάζεται από το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Εκτός από τις δυτικές κοινωνίες, η κοινωνική απόσυρση έχει ερευνηθεί αρκετά στην Κίνα. Εδώ και μερικές δεκαετίες, η έρευνα έχει δείξει ότι τα νήπια, τα παιδιά, οι έφηβοι και οι ενήλικοι στην Κίνα εκδηλώνουν περισσότερη αναστολή, άγχος και ευαισθησία από ό,τι οι αντίστοιχες ηλικίες στη Β. Αμερική και στον Καναδά (π.χ., Chen, Hastings, Rubin, Chen, Cen & Stewart, 1998· Gong, 1984).

Στην Κίνα, η συμπεριφορά των παιδιών που δείχνει ευαισθησία, προσοχή και αναστολή σχετίζεται θετικά με την κοινωνική ικανότητα, τη σχολική επίδοση, την ηγετική ικανότητα και την αποδοχή από την ομάδα, συγχρονικά και διαχρονικά (π.χ., Chen, Chen & Caspar, 2001· Chen et al., 1998· Chen, Rubin & Li, 1995). Επιπλέον, η εκδήλωση της ντροπαλότητας και της ευαισθησίας σχετίζεται με την αποδοχή από τη μητέρα στην Κίνα, για τα παιδιά (Chen et al., 1998) και για τους εφήβους (Chen, Rubin & Li, 1997), ενώ αυτό δεν ισχύει για τα παιδιά του δυτικού πολιτισμού. Όμως η σύνδεση της ντροπαλότητας και της αναστολής με την καλή προσαρμογή στην Κίνα ισχύει μόνο για το 8ο και το 10ο έτος, όχι όμως και για το 12ο έτος (Chen et al., 1995).

Ωστόσο το ερευνητικό πρόγραμμα των Chen και συνεργατών έχει εστιάσει κυρίως στη συγκρατημένη συμπεριφορά και όχι στην κοινωνική απόσυρση καθεαυτήν. Σε άλλη έρευνα (Cheah, 2000) βρέθηκε ότι οι μητέρες στην Κίνα αντιδρούν με θυμό σε υποθετικές καταστάσεις στις οποίες τα παιδιά εκδηλώνουν κοινωνική απόσυρση στο πλαίσιο των συνομηλίκων, ενώ αυτή η αντίδραση είναι ηπιότερη στις μητέρες από τις ΗΠΑ. Επίσης, σε άλλη έρευνα (Hart et al., 2000) βρέθηκε ότι η επιφυλακτικότητα των παιδιών (όπως την αξιολόγησαν οι δάσκαλοι) σχετίζεται αρνητικά με την αποδοχή από την ομάδα στην Κίνα.

Πιθανές ερμηνείες των παραπάνω ευρημάτων είναι ότι στην Κίνα η ντροπαλή και συγκρατημένη συμπεριφορά θεωρείται ότι συμβάλλει στη διατήρηση της συνοχής της ομάδας, αποτελεί μια ένδειξη πως το παιδί συμμορφώνεται με το συλλογικό-κολεκτιστικό πνεύμα της κοινωνίας, γι' αυτό και εκτιμάται. Ωστόσο η κοινωνική απόσυρση, που απομακρύνει το παιδί από την ομάδα, θεωρείται ότι υποσκάπτει το συλλογικό πνεύμα, τους κοινωνικούς στόχους για ομαδική αρμονία και στενή αλληλεπίδραση και γι' αυτό συναντά έντονα αρνητική αντίδραση.

Εκτός από τις συγκρίσεις των δυτικών κοινωνιών με την Κίνα, πρόσφατα εξετάστηκε η κοινωνική απόσυρση και σε άλλες χώρες, όπως η Αργεντινή, η Ιταλία και η Ρωσία (Attili, Vermigili & Schneider, 1997· Hart et al., 2000· Shaughency, Vannatta, Langhinrichsen, Lally & Seely, 1992). Επίσης, έχει βρεθεί ότι οι μητέρες στην Ιταλία αντιδρούν πιο αρνητικά στην κοινωνική απόσυρση των αγοριών παρά των κοριτσιών (Schneider, Attili, Vermigili & Younger, 1997).

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο δεν έχει ακόμα ερευνηθεί συστηματικά σε σχέση με την κοινωνική απόσυρση στην παιδική ηλικία.

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Στην εργασία αυτή επιχειρήθηκαν εννοιολογικές, μεθοδολογικές και αναπτυξιακές αποσαφηνίσεις του φαινομένου της κοινωνικής απόσυρσης στην παιδική ηλικία. Με βάση τα ερευνητικά ευρήματα των τελευταίων δύο δεκαετιών κυρίως, διαπιστώσαμε ότι, αν και πολύ αργοπορημένα, ωστόσο έχουν πλέον διακριθεί συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής απόσυρσης και έχει ξεκινήσει –αν και ακόμα διερευνάται και συζητείται– η διαφορετική ψυχομετρική αξιολόγησή τους με ποικίλα μέσα (παρατήρηση, ερωματολόγια). Δεν υφίσταται πλέον η σύγχυση της κοινωνικής απόσυρσης με την κοινωνιομετρική θέση του παιδιού στην ομάδα. Όμως εξακολουθούν να είναι ελάχιστα μελετημένα διάφορα θέματα, όπως η απουσία κοινωνικότητας, η τάση ορισμένων παιδιών να προσανατολίζονται περισσότερο προς τα πράγματα παρά προς τα πρόσωπα, καθώς και η συναφής επικοινωνιακή χρήση του χρόνου που το παιδί είναι μόνο του. Αυτή η μορφή μοναχικότητας δεν είναι ούτε διαφυγή ούτε αναγκαστική λύση και υπάρχουν ήδη ενδείξεις ότι δε σχετίζεται με προβλήματα προσαρμογής. Στο μέλλον η έρευνα χρειάζεται να εξετάσει πιο συστηματικά τις πηγές, την αναπτυξιακή πορεία και τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των διαφόρων μορφών κοινωνικής απόσυρσης, συγκριτικά μεταξύ τους. Επίσης, είναι χρήσιμο να εντοπίσει παράγοντες που διαμεσολαβούν στη σχέση των διαφόρων μορφών κοινωνικής απόσυρσης με την προσαρμογή, καθώς αυτοί ακριβώς είναι οι παράγοντες κινδύνου ή οι προστατευτικοί παράγοντες. Ακόμα, υπάρχει κενό στη διερεύνηση του ρόλου που παίζει ο κοινωνικο-πολιτισμικός παράγοντας στην εκδήλωση, αντίληψη, πορεία και στις επιπτώσεις των μορφών κοινωνικής απόσυρσης. Τέλος, πιο μεγάλο κενό παρατηρείται στη διαμόρφωση και στον έλεγχο της αποτελεσματικότητας προγραμμάτων πρόληψης και παρέμβασης για τα παιδιά με κοινωνική απόσυρση.

Τα ερευνητικά ευρήματα που εκτέθηκαν συνοπτικά στην εργασία αυτή μάς επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ένα βρέφος με «δύσκολη» ιδιοσυγκρασία, η οποία χαρακτηρίζεται από υψηλή συμπεριφορική αναστολή, αν μάλιστα βρεθεί σε οικογενεια-

κό περιβάλλον με υψηλά επίπεδα στρες, εξελίσσεται σε ένα νήπιο με έντονη επιφυλακτικότητα, όχι μόνο στις άγνωστες αλλά και στις οικείες καταστάσεις και έχει μεγάλη πιθανότητα να εμφανίσει κοινωνική απόσυρση, κυρίως παθητικού τύπου, στην παιδική ηλικία. Μέσω των συνεχόμενων κοινωνικών αποτυχιών του, που το οδηγούν να αποκτήσει ελλειμματικές κοινωνικές δεξιότητες, αλλά και μέσω της στατιστικά συχνής σύνδεσης της παθητικής απόσυρσης με την ενεργητική απομόνωση του παιδιού από την ομάδα (αποκλεισμός ή απόρριψη από τους συνομηλίκους), η παθητική απόσυρση καταλήγει να συνδέεται με τα ακόλουθα – και να αποτελεί την έκφρασή τους στο επίπεδο της συμπεριφοράς: χαμηλή αυτοεκτίμηση (ιδίως για την κοινωνική ικανότητα), κοινωνικό άγχος, μοναξιά, κοινωνική δυσαρέσκεια και καταθλιπτική διάθεση. Αν δεν υπάρξει παρέμβαση, η κοινωνική απόσυρση είναι πολύ πιθανό να μείνει σταθερή στο χρόνο και να αποτελέσει σοβαρό κίνδυνο για την ψυχική υγεία του ατόμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACHENBACH T.M. (1995). Developmental issues in assessment, taxonomy, and diagnosis of child and adolescent psychopathology, στο D. Cicchetti & D.J. Cohen (eds), *Developmental psychopathology, τόμ. 1: Theory and methods* (σ. 57-80). New York: Wiley.
- ACHENBACH T.M. & RESCORLA L.A. (2003). *Εγχειρίδιο για τα Ερωτηματολόγια και Προφίλ Σχολικής Ηλικίας του ΣΑΕΒΑ* (Επιμέλεια: Α. Ρούσσου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2001).
- ADALBJARNARDOTTIR S. (1995). How schoolchildren propose to negotiate: The role of social withdrawal, social anxiety, and locus of control. *Child Development*, 66: 1739-1751.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION. (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed.). Washington, DC: Author.
- ASENDORPF J.B. (1990). Beyond social withdrawal: Shyness, unsociability, and peer avoidance. *Human Development*, 33: 250-259.
- ASENDORPF J.B. (1991). Development of inhibited children's coping with unfamiliarity. *Child Development*, 62: 1460-1474.
- ASENDORPF J.B. (1993a). Abnormal shyness in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34: 1069-1081.
- ASENDORPF J.B. (1993b). Beyond temperament: A two-factorial coping model of the development of inhibition during childhood, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 265-290). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- ASENDORPF J.B. & VAN AKEN M. A. G. (1994). Traits and relationship status: Stranger versus peer group inhibition and test intelligence versus peer group confidence as early predictors of later self-esteem. *Child Development*, 65: 1786-1798.
- ATTILI G., VERMIGILI P. & SCHNEIDER B.H. (1997). Peer acceptance and friendship patterns among Italian school children within a cross-cultural perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 21: 277-288.
- BEHAR L. & STRINGFIELD S. (1974). A behavioral rating scale for the preschool child. *Developmental Psychology*, 10: 601-610.

- BELL-DOLAN D., REAVEN N.M. & PETERSON L. (1993). Depression and social functioning: A multidimensional study of the linkages. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22: 306-315.
- BOIVIN M., DION M. & VITARO F. (1990). Rejet par les pairs, fonctionnement social et concept de soi à l'enfance. *Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 7-8: 33-48.
- BOIVIN M. & HYMEL S. (1997). Peer experiences and social self-perceptions: A sequential model. *Developmental Psychology*, 33: 135-145.
- BOIVIN M., HYMEL S. & BUKOWSKI W. M. (1995). The roles of social withdrawal, peer rejection, and victimization by peers in predicting loneliness and depressed mood in childhood. *Development and Psychopathology*, 7: 765-785.
- BOIVIN M., POULIN F. & VITARO F. (1994). Depressed mood and peer rejection in childhood. *Development and Psychopathology*, 6: 483-498.
- BOIVIN M., THOMASSIN L. & ALAIN M. (1989). Peer rejection and self-perception among early elementary school children: Aggressive-rejectees vs. withdrawn-rejectees, στο B.H. Schneider, G. Attili, J. Nadel & R.P. Weissberg (eds), *Social competence in developmental perspective* (σ. 392-393). Boston: Kluwer Academic.
- BOIVIN M., VITARO F., KERR M. & PELLETIER D. (1995). Childhood internalizing problems: Prediction from kindergarten, effect of maternal overprotectiveness, and sex differences. *Development and Psychopathology*, 7: 481-498.
- BOWKER A., BUKOWSKI W., ZAGARPOUR A. & HOZA B. (1998). A structural and functional analysis of a two-dimensional model of social isolation. *Merrill-Palmer Quarterly*, 44: 447-463.
- BROBERG, A. G., LAMB, M. E. & HWANG, P. (1990). Inhibition: Its stability and correlates in sixteen- to forty-month old children. *Child Development*, 61: 1153-1163.
- BUCHHOLZ E.S. (1997). *The call of solitude: Alonetime in a world of attachment*. New York: Simon & Schuster.
- BUKOWSKI W.M. (1990). Age differences in children's memory of information about aggressive, socially withdrawn, and prosocial boys and girls. *Child Development*, 61: 1326-1334.
- BURGESS K.B., RUBIN K.H., CHEAH C.S.L. & NELSON L.J. (2001). Behavioral inhibition, social withdrawal, and parenting, στο W.R. Crozier & L.E. Alden (eds), *International handbook of social anxiety: Concepts, research and interventions relating to the self* (σ. 137-158). New York: Wiley.
- BUSS A.H. (1986). A theory of shyness, στο W.H. Jones, J.M. Cheek & S.R. Briggs (eds), *Shyness: Perspectives on research and treatment* (σ. 39-46). New York: Plenum.
- CALKINS S.D., FOX N.A. & MARSHALL T.R. (1996). Behavioral and physiological antecedents of inhibition in infancy. *Child Development*, 67: 523-540.
- CASPI A., ELDER G.H., BEM D.J. (1988). Moving away from the world: Life-course patterns of shy children. *Developmental Psychology*, 24: 824-831.
- CASPI A. & SILVA P.A. (1995). Temperamental qualities at age three predict personality traits in young adulthood: Longitudinal evidence from a birth cohort. *Child Development*, 66: 486-498.
- CHEAH C. S. L. (2000). *Maternal proactive and reactive beliefs regarding preschoolers's social skills: A cross-cultural study of European American and mainland Chinese mothers*. Unpublished doctoral dissertation, University of Maryland at College Park.
- CHEN X., CHEN H. & KASPAR V. (2001). Group social functioning and individual socio-emotional and school adjustment in Chinese children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 47: 264-299.
- CHEN X., HASTINGS P.D., RUBIN K.H., CHEN H., CEN G. & STEWART S.L. (1998). Child-rearing practices and behavioral inhibition in Chinese and Canadian toddlers: A cross-cultural study. *Developmental Psychology*, 34: 677-686.
- CHEN X., RUBIN K. H. & LI B. (1997). Maternal acceptance and social and school adjustment in Chinese children: A four-year longitudinal study. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43: 663-681.

- CHEN X., RUBIN K.H. & LI B. (1995). Social functioning and adjustment in Chinese children: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 31: 531-539.
- COIE J.D., TERRY R., UNDERWOOD M. & DODGE K.A. (1992). *A Teacher Checklist for Social Behavior*. Unpublished manuscript.
- CONNERS C.K. (1969). A teacher rating scale for use in drug studies with children. *American Journal of Psychiatry*, 126: 884-888.
- COPLAN R.J. (2000). Assessing nonsocial play in early childhood: Conceptual and methodological approaches, στο C. Schafer (ed.), *Play diagnosis and assessment* (2nd ed., σ. 563-598). New York: Wiley.
- COPLAN R.J., MOLINA M.G., LAGACE-SEGUIN D.G., WICHMANN C. (2001). When girls versus boys play alone: Gender differences in the relations between nonsocial play and adjustment in kindergarten. *Developmental Psychology*, 37: 464-474.
- COPLAN R.J., PRAKASH K., O'NEIL K. & ARMER M. (2004). Do you «want» to play? Distinguishing between conflicted-shyness and social disinterest in early childhood. *Developmental Psychology*, 40: 244-258.
- COPLAN R.J. & RUBIN K.H. (1998). Exploring and assessing nonsocial play in the preschool: The development and validation of the Preschool Play Behavior Scale. *Social Development*, 7: 72-91.
- COPLAN R.J., RUBIN K.H., FOX N.A., CALKINS S.D. & STEWART S.L. (1994). Being alone, playing alone, and acting alone: Distinguishing among reticence, and passive – and active-solitude in young children. *Child Development*, 65: 129-137.
- DODGE K.A. (1986). A social information processing model of social competence in children, στο M. Perlmutter (ed.), *Minnesota Symposia on Child Psychology* (τόμ. 18, σ. 77-125). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- ENGFER A. (1993). Antecedents and consequences of shyness in boys and girls: A 6-year longitudinal study, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 49-80). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- FOX N.A., CALKINS S.D., SCHMIDT L., RUBIN K.H. & COPLAN R.J. (1996). The role of frontal activation in the regulation and dysregulation of social behavior during the preschool years. *Development and Psychopathology*, 8: 89-102.
- FOX N.A., HENDERSON H.A., RUBIN K.H., CALKINS S.D. & SCHMIDT L.A. (2001). Stability and instability of behavioral inhibition and exuberance: Psychophysiological and behavioral factors influencing change and continuity across the first four years of life. *Child Development*, 72: 1-21.
- FOX N.A., RUBIN K.H., CALKINS S.D., MARSHALL T.R., COPLAN R.J., PORGES S.W., LONG J. & STEWART, S.L. (1995). Frontal activation asymmetry and social competence at four years of age: Left frontal hyper- and hypo-activation as correlates of social behavior in preschool children. *Child Development*, 66: 1770-1784.
- FRENCH D.C. (1988). Heterogeneity of peer-rejected boys: Aggressive and nonaggressive types. *Child Development*, 59: 976-985.
- GALANAKI E. (2004a). Are children able to distinguish among the concepts of aloneness, loneliness, and solitude? *International Journal of Behavioral Development*, 28: 435-443.
- GALANAKI E. (2004b). Solitude in the school: A neglected facet of children's development and education. *Childhood Education*, 81: 128-132.
- GAZELLE H. & LADD G.W. (2003). Anxious solitude and peer exclusion: A diathesis-stress model of internalizing trajectories in childhood. *Child Development*, 74: 257-278.
- GAZELLE H., KUPERSMIDT J.B., PUTALLAZ M., YAN L., GRIMES C.L. & COIE J.D. (2005). Anxious solitude across contexts: Girls' interactions with familiar and unfamiliar peers. *Child Development*, 76: 227-246.

- GAZELLE H. & RUDOLPH K.D. (2004). Moving toward and away from the world: Social approach and avoidance trajectories in anxious solitary youth. *Child Development*, 75: 829-849.
- GEST S.D. (1997). Behavioral inhibition: Stability and associations with adaptation from childhood to early adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72: 467-475.
- GONG Y. (1984). Use of the Eysenck Personality Questionnaire in China. *Personality and Individual Differences*, 5: 431-438.
- GOODWIN R.D., FERGUSON D.M. & HORWOOD L.J. (2004). Early anxious/withdrawn behavior predict later internalising disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45: 874-883.
- GOTTMAN J.M. (1977). Toward a definition of social isolation in children. *Child Development*, 48: 513-517.
- HANISH L.D. & GUERRA, N.G. (2000). Predictors of peer victimization among urban youth. *Social Development*, 9: 521-543.
- HARRIST A.W., ZAIA A.F., BATES J.E., DODGE K.A. & PETTIT G.S. (1997). Subtypes of social withdrawal in early childhood: Sociometric status and social-cognitive differences across four years. *Child Development*, 68: 278-294.
- HART C.H., YANG C., NELSON L.J., ROBINSON C.C., OLSEN J.A. & NELSON D.A. (2000). Peer acceptance in early childhood and subtypes of socially withdrawn behavior in China, Russia, and the United States. *International Journal of Behavioral Development*, 24: 73-81.
- HATZICHRISTOU C.G. (1987). *Classification and differentiation of socially isolated children*. Unpublished doctoral dissertation, California, Berkeley, University of California.
- HIGHTOWER A.D., WORK W.C., COWEN E.L., LOTYCZEWSKI B.S., SPINELL A.P., GUARE J.C. & ROHRBECK C.A. (1986). The Teacher-Child Rating Scale: A brief objective measure of elementary children's school problem behaviors and competencies. *School Psychology Review*, 15: 393-409.
- HODGES E.V.E., MALONE M.J. & PERRY D.G. (1997). Individual risk and social risk as interacting determinants of victimization in the peer group. *Developmental Psychology*, 33: 1032-1039.
- HODGES E.V.E. & PERRY D.G. (1999). Personal and interpersonal antecedents and consequences of victimization by peers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76: 677-685.
- HYMEL S., BOWKER A. & WOODY E. (1993). Aggressive versus withdrawn unpopular children: Variations in peer and self-perceptions in multiple domains. *Child Development*, 64: 879-896.
- HYMEL S. & RUBIN K.H. (1985). Children with peer relationship and social skills problems: Conceptual, methodological, and developmental issues, στο G.J. Whitehurst (ed.), *Annals of child development*, τόμ. 2 (σ. 251-297). Greenwich, CT: JAI Press.
- HYMEL S., RUBIN K.H., ROWDEN L. & LEMARE L. (1990). A longitudinal study of sociometric status in middle and late childhood. *Child Development*, 61: 2004-2121.
- HYMEL S., WOODY E. & BOWKER A. (1993). Social withdrawal in childhood: Considering the child's perspective, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 237-262). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- KAGAN J. (1989). Temperamental contributions to social behavior. *American Psychologist*, 44: 668-674.
- KAGAN J. (1997). Temperament and the reactions to the unfamiliarity. *Child Development*, 68: 139-143.
- KAGAN J., REZNICK J.S. & SNIDMAN N. (1987). The physiology and psychology of behavioral inhibition in children. *Child Development*, 58: 1459-1473.
- KAGAN J. & SNIDMAN N. (1991). Infant predictors of inhibited and uninhibited profiles. *Psychological Science*, 2: 40-44.
- KERR M., LAMBERT W.W. & BEM D.J. (1996). Life course sequelae of childhood shyness in Sweden: Comparison with the United States. *Developmental Psychology*, 32: 1100-1105.

- KOCHANSKA G. & RADKE-YARROW M. (1992). Early childhood inhibition and the dynamics of the child's interaction with an unfamiliar peer at age five. *Child Development*, 63: 325-335.
- LADD G.W. & BURGESS K.B. (1999). Charting the relationship trajectories of aggressive, withdrawn, and aggressive/withdrawn children during early grade school. *Child Development*, 70: 910-929.
- LADD G.W. & PROFILET S.M. (1996). The Child Behavior Scale: A teacher-report measure of young children's aggressive, withdrawn, and prosocial behaviors. *Developmental Psychology*, 32: 1008-1024.
- LAGRECA A.M. & STONE W.L. (1993). Social Anxiety Scale for Children-Revised: Factor structure and concurrent validity. *Journal of Clinical Child Psychology*, 17: 84-91.
- LARSON R.W. (1990). The solitary side of life: An examination of the time people spend alone from childhood to old age. *Developmental Review*, 10: 155-183.
- LEMARE L. & RUBIN K.H. (1987). Perspective-taking and peer interactions: Structural and developmental analyses. *Child Development*, 58: 306-315.
- MARCOEN A. & GOOSSENS L. (1993). Loneliness, attitude towards loneliness and solitude: Age differences and developmental significance during adolescence, στο S. Jackson & H. Rodriguez-Tomé (eds), *Adolescence and its social worlds* (σ. 197-227). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- MASTEN A.S., MORISON, P. & PELLEGRINI, D.S. (1985). A Revised Class Play Method of Peer Assessment. *Developmental Psychology*, 21: 523-533.
- MCGREW W.C. (1972). *An ethological study of children's behavior*. New York: Academic Press.
- MOLINA-GAVINSKI M.H., COPLAN R.J. & YOUNGER A.J. (2003). A closer look at children's knowledge about social isolation. *Journal of Research in Childhood Education*, 18: 93-104.
- MORISON P. & MASTEN A. (1991). Peer reputation in middle childhood as a predictor of adaptation in adolescence: A seven year follow-up. *Child Development*, 62: 991-1007.
- NELSON L.J., RUBIN K.H. & FOX N.A. (2005). Social withdrawal, observed peer acceptance, and the development of self-perceptions in children aged 4 to 7 years. *Early Childhood Research Quarterly*, 20: 185-200.
- OLLENDICK T.H., GREENE R.W., WEIST, M.D. & OSWALD D.P. (1990). The predictive validity of teacher nominations: A five-year follow-up of at risk youth. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 18: 699-713.
- PARKHURST J.T. & ASHER S.R. (1992). Peer rejection in middle school: Subgroup differences in behavior, loneliness, and interpersonal concerns. *Developmental Psychology*, 28: 231-241.
- PEKARIK E.G., PRINZ R.J., LIEBERT D.E., WEINTRAUB S. & NEALE J.M. (1976). The Pupil Evaluation Inventory: A sociometric technique for assessing children's social behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 4: 83-97.
- PEPLAU L.A. & PERLMAN D. (1982). *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*. New York: Wiley.
- PRIOR M., SMART D., SANSON A. & OBERKLAID F. (2000). Does shy-inhibited temperament in childhood lead to anxiety problems in adolescence? *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39: 461-468.
- RADKE-YARROW M., RICHTERS J. & WILSON W.E. (1988). Child development in a network of relationships, στο R.A. Hinde & J. Stevenson-Hinde (eds), *Relationships within families: Mutual influences* (σ. 48-67). Oxford: Clarendon.
- RENSHAW P.D. & BROWN P.J. (1993). Loneliness in middle childhood: Concurrent and longitudinal predictors. *Child Development*, 64: 1271-1284.
- REZNICK J.S., KAGAN J., SNIDMAN N., GERSTEN M., BAAK K. & ROSENBERG A. (1986). Inhibited and uninhibited children: A follow-up study. *Child Development*, 57: 660-680.
- RUBENSTEIN C. & SHAVER P. (1982). *In search of intimacy*. New York: Delacorte.
- RUBIN K.H. (1982). Non-social play in preschoolers. Necessarily evil? *Child Development*, 53: 651-657.

- RUBIN K.H. (1985). Socially withdrawn children: An «at risk» population? Στο B.H. Schneider, K.H. Rubin & J.E. Lendingham (eds), *Children's peer relations: Issues in assessment and intervention* (σ. 125-139). New York: Springer-Verlag.
- RUBIN K.H. (1989). *The Play Observation Scale*. University of Waterloo, Waterloo.
- RUBIN K.H. (1993). The Waterloo Longitudinal Project: Correlates and consequences of social withdrawal from childhood to adolescence, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 291-314). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- RUBIN K.H. & ASENDORPF J.B. (1993). Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood: Conceptual and definitional issues, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 3-17). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- RUBIN K.H. & BOTH L. (1989). Iris pigmentation and sociability in childhood. A reexamination. *Developmental Psychobiology*, 22: 717-726.
- RUBIN K.H. & BURGESS K.B. (2001). Social withdrawal and anxiety, στο M.W. Vasey & M.R. Dadds (eds), *The developmental psychopathology of anxiety* (σ. 407-434). Oxford, UK: Oxford University Press.
- RUBIN K.H., BURGESS K.B. & COPLAN R.J. (2002). Social withdrawal and shyness, στο P.K. Smith & C. Hart (eds), *Blackwell's handbook of childhood social development* (σ. 329-352). London: Blackwell.
- RUBIN K.H., BURGESS K.B. & HASTINGS P.D. (2002). Stability and social-behavioral consequences of toddlers' inhibited temperament and parenting behaviors. *Child Development*, 73: 483-495.
- RUBIN K.H., BURGESS K., KENNEDY A.E. & STEWART S. (2003). Social withdrawal in childhood, στο E.J. Mash & R.A. Barkley (eds), *Child psychopathology* (2nd ed., σ. 372-406). New York: Guilford.
- RUBIN K.H., CHEN X. & HYMEL S. (1993). The socio-emotional characteristics of extremely aggressive and extremely withdrawn children. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39: 518-534.
- RUBIN K.H., CHEN X., McDOUGALL P., BOWKER A. & MCKINNON J. (1995). The Waterloo Longitudinal Project: Predicting adolescent internalizing and externalizing problems from early and mid-childhood. *Development and Psychopathology*, 7: 751-764.
- RUBIN K.H. & CLARKE M.L. (1983). Preschool teachers' ratings of behavioral problems: Observational, sociometric, and social-cognitive correlates. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 11: 73-286.
- RUBIN K.H. & COPLAN R.J. (2004). Paying attention to and not neglecting social withdrawal and social isolation. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50: 506-534.
- RUBIN K.H., COPLAN R.J., FOX N.A. & CALKINS S.D. (1995). Emotionality, emotion regulation, and preschoolers' social adaptation. *Development and Psychopathology*, 7: 49-62.
- RUBIN K.H., DANIELS-BEIRNESS T. & HAYVREN M. (1982). Social and social-cognitive correlates of sociometric status in preschool and kindergarten children. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 14: 338-349.
- RUBIN K.H., DANIELS-BEIRNESS T. & BREAM L. (1984). Social isolation and social problem solving: A longitudinal study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52: 17-25.
- RUBIN K.H., HYMEL S. & LEMARE L.J. & ROWDEN L. (1989). Children experiencing social difficulties: Sociometric neglect reconsidered. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 21: 94-111.
- RUBIN K.H., HYMEL S. & MILLS R. S. L. (1989). Sociability and social withdrawal in childhood: Stability and outcomes. *Journal of Personality*, 57: 237-255.
- RUBIN K.H. & KRASNOR L.R. (1986). Social cognitive and social behavioral perspectives on problem-solving, στο M. Perlmutter (ed.), *Minnesota Symposia on Child Psychology* (τόμ. 18, σ. 1-68). New York: Cambridge University Press.
- RUBIN K.H. & MILLS R.S.L. (1988). The many faces of social isolation in childhood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56: 916-924.

- RUBIN K.H. & ROSE-KRASNOR L.R. (1992). Interpersonal problem-solving and social competence in children, στο V.B. van Hasselt & M. Hersen (eds), *Handbook of social development: A lifespan perspective* (σ. 283-323). New York: Plenum.
- RUBIN K.H., WATSON K. & JAMBOR T. (1978). Free play behaviors in preschool and kindergarten children. *Child Development*, 49: 534-536.
- RUTTER M., TIZARD J. & WHITMORE K. (1970). *Education, health and behaviour*. London: Longmans.
- SANSON A., PEDLOW R., CANN W., PRIOR M. & OBERKLAIID F. (1996). Shyness ratings: Stability and correlates in early childhood. *International Journal of Behavioral Development*, 19: 705-724.
- SCARPA A., RAINE A., VENABLES P.H. & MEDNICK S.A. (1995). The stability of inhibited temperament from ages 3 to 11 years in Mauritian children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 23: 607-618.
- SCHAUGHENCY E.A., VANNATTA K., LANGHINRICHSEN J., LALLY C.M. & SEELY J. (1992). Correlates of sociometric status in school children in Buenos Aires. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 20: 317-326.
- SCHNEIDER B.H. (1999). A multi-method exploration of the friendships of children considered socially withdrawn by their peers. *Journal of Abnormal Psychology*, 27: 115-123.
- SCHNEIDER B.H., ATTILI G., VERMIGILI P. & YOUNGER A. (1997). A comparison of middle class English-Canadian and Italian mothers' beliefs about children's peer-directed aggression and social withdrawal. *International Journal of Behavioral Development*, 21: 133-154.
- SCHNEIDER B.H., RICHARD J.F., YOUNGER A.J. & FREEMAN P. (2000). A longitudinal exploration of the continuity of children's social participation and social withdrawal across socioeconomic status levels and social settings. *European Journal of Social Psychology*, 30: 497-519.
- SIMPSON A.E. & STEVENSON-HINDE J. (1985). Temperamental characteristics of three-to-four-year-old boys and girls and child-family interactions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 26: 43-53.
- STEVENSON-HINDE J. (1989). Behavioral inhibition: Issues of context, στο J.S. Reznick (ed.), *Perspectives on behavioral inhibition* (σ. 125-138). Chicago: University of Chicago Press.
- STEWART S.L. & RUBIN K.H. (1995). The social problem solving skills of anxious-withdrawn children. *Development and Psychopathology*, 7: 323-336.
- STORR A. (1988). *Solitude: A return to the self*. New York: Free Press.
- TREMBLAY R.E., LOEBER R., GAGNON C., CHARLEBOIS P., LARIVEE S. & LEBLANC M. (1991). Disruptive boys with stable and unstable high fighting behavior patterns during junior elementary school. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 19: 285-300.
- YOUNGER A.J. & BOYKO K.A. (1987). Aggression and withdrawal as social schemas underlying children's peer perceptions. *Child Development*, 58: 1094-1100.
- YOUNGER A.J. & DANIELS, T. (1992). Children's reasons for nominating their peers as withdrawn: Passive withdrawal versus active isolation. *Developmental Psychology*, 28: 955-960.
- YOUNGER A.J., GENTILE C. & BURGESS K.B. (1993). Children's perceptions of social withdrawal: Changes across age, στο K.H. Rubin & J.B. Asendorpf (eds), *Social withdrawal, inhibition, and shyness in childhood* (σ. 215-235). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- YOUNGER A.J. & PICCININ A.M. (1989). Children's recall of aggressive and withdrawn behaviors: Recognition memory and likability judgments. *Child Development*, 60: 580-590.
- YOUNGER A.J., SCHNEIDER B.H., WADESON R., GUIRGUIS M. & BERGERON N. (2000). A behavior-base peer nomination measure of social withdrawal in children. *Social Development*, 9: 544-564.
- YOUNGER A.J., SCHWARTZMAN A.E. & LEDINGHAM J.E. (1985). Age-related changes in children's perceptions of aggression and withdrawal in their peers. *Developmental Psychology*, 21: 70-75.

YOUNGER A.J., SCHWARTZMAN A.E. & LEDINGHAM J.E. (1986). Age-related changes in children's perceptions of social deviance: Changes in behavior or in perspective? *Developmental Psychology*, 22: 531-542.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (1993). *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders*. Geneva.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Αγνόηση / παραμελώ	Neglect
Αγχώδης μοναχικότητα	Anxious solitude
Απόρριψη	Rejection
Αποσυρμένα-απορριπτόμενα παιδιά	Withdrawn-rejected children
Απουσία κοινωνικότητας	Unsociability
Απουσία κοινωνικού ενδιαφέροντος	Social disinterest
Ενεργητικά απομονωμένα παιδιά	Active isolates
Ενεργητική απομόνωση	Active isolation
Επιθετικά-απορριπτόμενα παιδιά	Aggressive-rejected children
Επιθετικά/αποσυρμένα-απορριπτόμενα παιδιά	Aggressive/withdrawn-rejected children
Επιφυλακτικότητα	Reticence
Ευεργετική ή εποικοδομητική μοναξιά	Beneficial or constructive aloneness
Θλιμμένα/καταθλιπτικά παιδιά	Sad/depressed children
Κοινωνικά απομονωμένα παιδιά	Social isolated children
Κοινωνική απόσυρση	Social withdrawal
Κοινωνική αποφυγή	Social avoidance
Κοινωνική προσέγγιση	Social approach
Κοινωνιομετρική θέση	Sociometric status
Κυριολεκτική μοναξιά	Aloneness
Μη κοινωνικά παιδιά	Unsociable children
Επώδυνη μοναξιά	Loneliness
Μοναχική-παθητική απόσυρση	Solitary-passive withdrawal
Μοναχική συμπεριφορά	Solitary behavior
Μοναχική συμπεριφορά παρατηρητή	Onlooking solitary behavior
Μοναχικότητα	Solitude
Μοναχικότητα οφειλόμενη στον αποκλεισμό από την ομάδα	Solitude due to peer exclusion
Ντροπαλότητα	Shyness
Ντροπαλότητα που συνοδεύεται από αυτοσυνειδησία	Self-conscious shyness
Ντροπαλότητα που συνοδεύεται από φόβο	Fearful shyness
Παθητικά-αγχώδη παιδιά	Passive-anxious children
Παθητική απόσυρση	Passive withdrawal
Συμπεριφορική αναστολή	Behavioral inhibition
Υποτακτικά-απορριπτόμενα παιδιά	Submissive-rejected children

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή επιχειρούνται εννοιολογικές, μεθοδολογικές και αναπτυξιακές αποσαφηνίσεις της κοινωνικής απόσυρσης στην παιδική ηλικία. Ανασκοπούνται τα σύγχρονα ερευνητικά ευρήματα για τις ποικίλες μορφές της κοινωνικής απόσυρσης, οι οποίες και ορίζονται. Επίσης, ορίζονται έννοιες σχετικές με την κοινωνική απόσυρση, όπως η συμπεριφορική αναστολή, η ντροπαλότητα και η επιφυλακτικότητα, καθώς και οι μορφές μοναχικότητας (κυριολεκτική μοναξιά, επώδυνη μοναξιά, εποικοδομητική μοναξιά). Η κοινωνική απόσυρση έχει πλέον διαφοροποιηθεί από την κοινωνιομετρική θέση του παιδιού στην ομάδα (αγνόηση και απόρριψη). Συζητείται και η σχέση της κοινωνικής απόσυρσης με το κίνητρο προσέγγιση-αποφυγή, με στόχο περαιτέρω εννοιολογικές αποσαφηνίσεις. Από μεθοδολογικής πλευράς, ανασκοπούνται οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες ψυχομετρικές μέθοδοι για την αξιολόγηση των ποικίλων μορφών κοινωνικής απόσυρσης (παρατήρηση και ερωτηματολόγια για εκπαιδευτικούς και συνομηλίκους) και εντοπίζονται ορισμένες αδυναμίες τους. Τέλος, παρέχονται αναπτυξιακές αποσαφηνίσεις, μέσω της ανασκόπησης των μέχρι τώρα ερευνών για τη διαχρονική σταθερότητα των διαφόρων μορφών κοινωνικής απόσυρσης, την αναπτυξιακή πορεία τους, τους σχετιζόμενους παράγοντες και τις επιπτώσεις τους (π.χ., τη σχέση τους με τα εσωτερικευμένα προβλήματα συμπεριφοράς), τους πιθανούς διαμεσολαβητικούς παράγοντες, καθώς και το ρόλο του φύλου και του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου. Εξάγονται συμπεράσματα για την τρέχουσα γνώση και προτείνονται μελλοντικές ερευνητικές προσεγγίσεις της κοινωνικής απόσυρσης στην παιδική ηλικία.

ABSTRACT

In this study an attempt was made to provide conceptual, methodological, and developmental clarifications of social withdrawal in childhood. The existing research data on the various types of social withdrawal are reviewed, and several types of social withdrawal are defined. Related concepts, such as behavioral inhibition, shyness, and reticence, as well as the types of solitude (i.e. aloneness, loneliness, and constructive aloneness) are also defined. Social withdrawal is differentiated from sociometric neglect and sociometric rejection. Motivational issues (i.e. approach-avoidance) are discussed in order to achieve further definitional clarity. From a methodological viewpoint, the most frequently used techniques (observation and questionnaires for educators and peers) for the assessment of the various types of social withdrawal are reviewed, and some of their limitations are noted. Lastly, developmental clarifications are provided through a review of the extant research on the stability of different types of social withdrawal over time, their developmental trajectories, their correlates and consequences (e.g. their association with internalizing problems), possible mediator variables, and the role of gender and culture. Conclusions are drawn for the current status and for the future of research on social withdrawal in childhood.